

Тетяна Шевченко

**Формування
релігійної ідентичності учнів
(на прикладі сучасних підручників
української мови)**

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Науково-дослідний інститут українознавства

Тетяна Шевченко

**Формування
релігійної ідентичності учнів**

**(на прикладі сучасних підручників
української мови)**

Київ-2015

Шевченко Т. Формування релігійної ідентичності учнів (на прикладі сучасних підручників української мови) / Т. Шевченко. – Київ: Науково-дослідний інститут українознавства, 2015. – 103 с.

У роботі представлено результати контент-аналізу підручників української мови для 4-9 класів та матеріалів для державної підсумкової атестації з української мови для 4 класу, рекомендованих МОН України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах з українською та російською мовами навчання. Досліджено компоненти, які впливають на формування афективного та когнітивного компонентів релігійної ідентичності учнів, визначаючи приналежність останніх до відповідної релігійної групи та культури, формуючи їх уявлення про релігійні та моральні цінності і норми, символи, предмети матеріальної культури, історичної пам'яті і традицій. Виявлено специфіку даних компонентів та оцінено ефективність пропонованого підручниками дискурсу в реалізації соціокультурної складової програми з української мови, насамперед у формуванні морально-етичних цінностей учнів.

© Т. Шевченко, 2015

© Науково-дослідний інститут українознавства, 2015

ЗМІСТ

1. Вступ.....	5
2. Релігійні дискурси у писемних джерелах.....	27
2.1. Умовно релігійний дискурс.....	27
2.2. Язичницький дискурс.....	29
2.3. Християнський дискурс.....	47
3. Язичницький та християнський дискурси у візуальних джерелах.....	81
4. Висновки.....	87
Використані джерела.....	98

1. Вступ

Релігійна ідентичність як колективне та/чи індивідуальне усвідомлення і переживання приналежності до певної релігійної спільноти на підставі спільних віри, релігійних практик, переконань, традицій, цінностей є однією з головних ідентичностей, притаманних людині. Саме ця ідентичність знаходиться біля витоків як традиційних, так і нових форм ідентичностей, формуючи уявлення людини про себе, своє місце в суспільстві та саме суспільство¹. Релігійна ідентичність може змінюватись у межах визнання її носіями системи віри, схвалення важливості релігійних цінностей, вимог до релігійної групи та релігійних практик. При цьому, релігійну ідентичність визначають як ідентичність колективну, на відміну від духовної, яка є індивідуальною (особистісною) ідентичністю.

---

¹ Детальніше про феноменологічний, антропологічний, соціальний, географічний, богословський, секулярний та історичні виміри релігійної ідентичності, насамперед християнської, її складові у житті сучасного європейця та постіндустріальної Європи див.: Krylov A. N. *Religiöse Identität: Individuelles und kollektives Selbstbewusstsein im postindustriellen Raum.* – Berlin: West-Ost-Verlag, 2012. – 306 S. Російськомовне видання: Крылов А. Н. *Религиозная идентичность. Индивидуальное и коллективное самосознание в постиндустриальном пространстве.* (Психология и социология религии). 2-е изд., – М.: ИКАР, 2012. – 306 с.

Духовна ідентичність відображає особисте уявлення індивіда про роль духовності в його житті, під якою розуміється пошук індивідом відповідей на визначальні питання про життя, значення сакрального чи трансцендентного та ставлення до нього, що може призводити (хоча й не обов'язково) до створення релігійних ритуалів та постання релігійної спільноти².

У структурі релігійної ідентичності виділяють три компоненти: когнітивний, афективний та поведінковий³. Найважливішими складовими когнітивного компоненту визнаються самоназва, яка є маркером належності до групи, та знання про свою і чужі релігійні групи, їх історію та традиції, особливості релігійної системи. На основі цих знань формується комплекс уявлень, які утворюють систему диференціюючих ознак: вартостей, символів, норм, міфів, сакральних місць, предметів матеріальної культури, історичної пам'яті і традицій, кодифікованих в обрядах і ритуалах⁴. Роль школи та середньої освіти на

---

² Templeton J. L., Eccles J. S. The relation between spiritual development and identity processes // The handbook of spiritual development in childhood and adolescence / Ed. E. C. Roehlkepartain, P. E. King, L. Wagener, P. L. Benson. – Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2006. – P. 253-255.

³ Cornwall M., Albrecht S. L., Cunningham P. H., Pitcher, B. L. The dimensions of religiosity: A conceptual model with an empirical test // Review of Religious Research. – 1986. – N 27(3). – P. 226-244.

⁴ Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – С. 15-16.

початковому етапі формування когнітивного компоненту релігійної ідентичності надзвичайно велика – релігійна картина світу, яку засвоює дитина в процесі пізнання дійсності, є для неї єдиною можливою⁵. Афективний компонент пов'язаний з почуттями емоційної прив'язаності та духовної вірності релігії. Це проявляється у прив'язаності індивідів до Бога/божеств та відданості релігії (релігійній організації). Духовна вірність релігії є важливим механізмом збереження релігійної ідентичності⁶. Афективний компонент проявляється також у ставленні до якостей власної релігійної групи, до членства в ній, в оцінці значущості цього членства, будь-яких емоційних проявах та установках щодо своєї та чужої релігійних груп. Бажання належати до власної релігійної групи зумовлене позитивним ставленням до неї. Негативне ставлення до власної релігійної групи, внаслідок соціальних чи особистісних криз, призводить до змін у системі ідентифікації індивіда – заперечення і кризи власної ідентичності та, зазвичай, як наслідок, до

---

⁵ Стефаненко Т. Г. Социальная и этническая идентичность // Идентичность. Хрестоматия / Сост. Л. Б. Шнейдер. – М.; Воронеж: МОДЭК, 2003. – С. 206-207. Пор.: Templeton J. L., Eccles J. S. The relation between spiritual development and identity processes... P. 253-254.

⁶ Parboteeah K. P., Hoegl M., Cullen J. B. Ethics and religion: an empirical test of multidimensional model // Journal of Business Ethics. – 2008. – N 80. – P. 390.

зміни віросповідання⁷. Поведінковий компонент, тобто релігійна практика (участь у богослужіннях, ритуалах, проявах побожності, як-от молитви, аскеза, паломництва, фінансові та інші пожертви і т.п.), маніфестує релігійну приналежність. Поведінковий компонент впливає на формування когнітивного та афективного компонентів та сам підлягає їх впливам. Можливими результатами взаємодії трьох компонентів можуть бути «віра без приналежності» та «приналежність без віри»⁸. Поведінковий компонент є найбільш досліджуваним виміром релігійності і часто вважається одним із найкращих показників рівня релігійності⁹.

Просвітництво поставило під сумнів релігійну ідентичність як явище ірраціональне, невимірне та невідконтрольне. Але попри очікування, релігійність не занепала внаслідок

---

⁷ Стефаненко Т. Г. Социальная и этническая идентичность... С. 200. Про вплив різних факторів на формування релігійної ідентичності на прикладі «Сповіді» Блаженного Августина див.: Еманов А. Г., Домашова С. А. Анализ формирования и развития религиозной идентичности на материале «Исповеди» Августина Аврелия // Вестник Тюменского государственного университета. – 2009. – С. 29-34.

⁸ Weaver G. R., Stansbury J. M. Religion in organizations: cognition and behavior // Religion and organization theory / Ed. P. Tracey, N. Phillips, M. Lounsbury. – Bingley: Emerald Group Publishing Limited, 2014. [Series: Research in the Sociology of Organizations. – Vol. 41]. – P. 74-78.

⁹ Parboteeah K. P., Hoegl M., Cullen J. B. Ethics and religion... P. 390.

процесів секуляризації та модернізації. Релігійна ідентичність має відкритий і динамічний характер, змінюється зі здобуттям її носіями нового індивідуального і суспільного досвіду. За визнанням Томаса Лукманна та Чарльза Тейлора, провідних сучасних дослідників релігійності, релігійність лише змінила форму – вона втратила свій традиційний, інституційний характер, поступившись релігії невидимій, суб'єктивній, яка, наприклад, поєднує елементи різних релігій (синкретизм), ставиться вибірково до власного віровизнання (наприклад, визнає свою приналежність до релігії та водночас ігнорує релігійні практики чи дотримується релігійних практик, але байдужа до самої віри). Збільшується індивідуалізація релігійного досвіду, зростає кількість атеїстів, гностиків та осіб, які вважають себе віруючими людьми, але не пов'язані з жодною релігійною спільнотою¹⁰. Спроби цілковито усунути релігію та релігійні практики за межі людської свідомості призвели до витіснення їх проявів до сфери несвідомого. У другій половині XIX – першій половині XX століття це проявилось у європейській історії в досвіді обоження окремих класів і соціальних груп, «обраних» націй і рас,

---

¹⁰ Luckmann T. Niewidzialna religia. Problem religii we współczesnym świecie / przekł. L. Bluszcz. – Kraków: Nomos, 2006; Taylor C. Oblicza religii dzisiaj / przeł. A. Lipszyc. – Kraków: Znak, 2002. – S. 52-84.

вождів революцій та народів, створенні ритуалів поклоніння їм. Постіндустріальне суспільство обожнює успіх, здоров'я, красу, багатство, а характер релігійних практик набувають регулярні ритуали, як-от перегляд телебачення, активність у соціальних мережах чи відвідування торгових центрів¹¹.

Проте, паралельно з послабленням ролі релігії в житті соціуму та переходом від релігійної до світської, раціональної моделі суспільства, зменшенням впливу християнства на культурне життя сучасної Європи, в країнах пострадянського

---

¹¹ Про роль та місце релігійної ідентичності в сучасній Європі та США див., наприклад: Krylov A. N. *Evolution der Identitäten. Krise der industriellen Gesellschaft und neues Selbstverständnis der Individuen.* – Berlin: West-Ost-Verlag, 2010. – 220 S. (російськомовне видання: Крылов А. Н. *Эволюция идентичностей: кризис индустриального общества и новое самосознание индивида.* – М.: Издательство НИИ, 2010. – 272 с.); Coleman S., Collins P. J. *Religion, Identity and Change: Perspectives on Global Transformations.* – Aldershot: Ashgate, 2004. – 214 p. [Series: Religion and theology in interdisciplinary perspectives]; Willaime J.-P. *Europe et religions. Les enjeux du XXIe siècle.* – Paris: Fayard, 2004. – 378 p. (україномовне видання: Віллем Ж.-П. *Європа та релігії. Ставки XXI-го століття* / Пер. з франц., наук. ред. Д. Каратєв. – К.: Дух і Літера, 2006. – 331 с.); *Religion and Education in Europe Developments, Contexts and Debates* / Ed. R. Jackson, S. Miedema, W. Weisse, J.-P. Willaime. – Munster: Waxmann, 2007. – 288 p.; Huntington S. P. *Who Are We? The Challenges To America's National Identity.* – New York: Simon & Schuster, 2004. – 448 p. (російськомовне видання: Хантингтон С. *Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности* / Пер. с англ. А. Башкирова. – М.: АСТ, 2008. – 635, [5] с.)

простору ми спостерігаємо протилежну тенденцію. Релігійне відродження тут стало складовою пошуків нових світоглядних орієнтирів за умов послаблення, а потім і руйнації СРСР та його тоталітарної ідеології марксизму-ленінізму. У періоди кардинальних соціальних трансформацій особистість схильна компенсувати втрату традиційних, усталених ідентичностей пошуком й прийняттям нових, які допомагають відчувати відносну стабільність, психологічний комфорт та впевненість. Повернення до релігійних цінностей, які містять у собі позитивний досвід багатьох поколінь, дозволило успішно соціалізуватись окремим особам та цілим націям в умовах пострадянської соціальної трансформації, при цьому зберігаючи їх культурну цілісність та унікальність¹². На сьогодні загальний рівень релігійності українського суспільства оцінюється як високий (2014 р. 76% українських громадян

---

¹² Ніколаєвська А. Релігійні ідентичності в системі соціальних ідентичностей українського суспільства // Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 247-248; Ніколаєвська А. М. Релігія в системі морального виховання особистості в сучасній Україні // Українська освіта у світовому часопросторі : Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.) – Кн. 1. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2007. – С. 380-381.

визнали себе віруючими¹³). Хоча лише у Західній Україні Церква є невід'ємною складовою способу життя та системи соціальної комунікації, у Східній та Південній Україні ці функції майже втрачено¹⁴. Водночас українські соціологи вказують на тісний зв'язок релігійної ідентичності з ідентичністю громадянською. Респонденти, які певною мірою залучені до релігійного життя, демонструють більш високий рівень сформованості громадянської, локальної і регіональної ідентичностей. Віруючі учасники дослідження відчують більш позитивне емоційне ставлення до України та української держави, декларують більшу готовність захищати та відстоювати її інтереси¹⁵.

---

¹³ Ще 8% визнали себе атеїстами або невіруючими, 7% вагались між вірою та невір'ям. Релігія і Церква в українському суспільстві: соціологічне дослідження // Україна-2014: Суспільно-політичний конфлікт і Церква (інформаційні матеріали). – К.: б. в., 2014. – С. 15.

¹⁴ Порівняльні дані щодо рівня та характеру українського суспільства по регіонах див.: Релігія і Церква в українському суспільстві... С. 18-19.

¹⁵ Ніколаєвська А. Релігійні ідентичності... С. 268-269. Про роль релігійної ідентичності у соціальних трансформаціях українського суспільства початку XXI ст. див.: Воропаєва Т. Формування національної та релігійної ідентичності громадян України (1993-2010). Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України:

http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=107 (Станом на 29.08.2014); Воропаєва Т. Ідентичність

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років процеси відродження національної самосвідомості каталізували зародження інтересу до дохристиянських вірувань як власне рідної, національної віри, на противагу космополітичному християнству¹⁶. Неоязичницькі громади, як

українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретико-методологічні засади дослідження // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – Українознавство. – К., 2010. – № 14. – С. 15-18; Калач В. Релігійна ідентичність українських громадян та соціокультурні трансформації // Українознавство. – К., 2011. – № 15. – С. 37-39; Мадей Н. Феномен конфесійної ідентичності в українському суспільстві // Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України / Відп. ред. Л. Филипович. – К.: Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, Українська асоціація релігієзнавства, 2009; Маринович М. Проблема збереження релігійної ідентичності в умовах відкритого суспільства // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / Заг. ред. А. Карась. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 219-224; Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2004. – Вип. 6. – С. 122-130; Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 272 с.; Шевченко В. Роль релігії в ідентифікації українського народу і провідні тенденції церковно-релігійного розвитку сучасної України // Релігія та соціум. – 2008. – № 1. – С. 125-128.

¹⁶ Про Україну в пострадянському контексті див.: Неоязичество на просторах Євразии / Сост. В. Шнирельман. – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001. – 177 с.

монотеїстичного, так і політеїстичного спрямування, зорієнтовані на відродження, реконструкцію чи створення автентичної національної релігії, світогляду і світосприйняття. Деякі з них тяжіють не до етнонаціональної самоідентифікації, а до абстрактних ідей «арійства» чи «загальнослов'янськості»¹⁷. Попри те, що майже 30% українців вважають, що Церква та релігія мають бути національно орієнтованими.¹⁸ На 2010 р. кількість язичницьких громад в Україні складала трохи більше ста¹⁹, а кількість українців, які визнали себе язичниками протягом останніх п'ятнадцяти років, коливалась від 0% до 0,1%²⁰. Незначне поширення неоязичництва в Україні зумовлене його специфікою – штучністю відродження дохристиянської давньоукраїнської

---

¹⁷ Детальніше див.: Історія релігії в Україні / за ред. проф. Анатолія Колодного. – Т. 8: Нові релігії України. – К.: Інститут філософії

ім. Г. Сковороди, Відділення релігієзнавства, 2010. – С. 270-345.

¹⁸ Релігія і Церква в українському суспільстві... С. 16, 23.

¹⁹ Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2010 р. Підготовлено Держкомнацрелігій, Форма 1 (станом на 01.01.2010 р.). – С. 44-45. Доступ он-лайн: Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2010 р. Підготовлено Держкомнацрелігій, Форма 1 (станом на 01.01.2010 р.) / Інститут релігійної свободи. 09.03.2010.

http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=581%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk (Станом на 29.08.2014)

²⁰ Релігія і Церква в українському суспільстві... С. 19.

релігійності та її поширенням не серед аграрного населення, де б вона ґрунтувалась на світогляді та способі життя язичника-землероба, в середовищі інтелектуальних міських спільнот, вихованих в умовах войовничого атеїзму; розривом між дохристиянським та сучасним язичницьким релігійним досвідом і традицією і, відповідно, необхідністю їх реконструкції на основі наукових досліджень за умов відсутності достовірних знань про дохристиянські релігійні вірування²¹.

Згідно з результатами опитувань 2014 р., християни різних конфесій та позаконфесійні християни складають 86,3% усіх віруючих в Україні, що на 3,3% більше, ніж 2000 року²². Довіра до Церкви щороку зростає, і, за показником довіри, Церква утримує першу позицію серед суспільних і політичних інститутів (2014 р. їй висловили довіру

---

²¹ Базик Д. Неоязичництво в сучасних релігійних шуканнях українців / Релігія в Україні. – 2.03.2012.

<http://www.religion.in.ua/main/analitica/15158-neoyazichnictvo-v-suchasnix-religijnix-shukannyaх-ukrayinciv.html> (Станом на 26.08.2014.)

²² Підрахунки були зроблені на підставі даних: Звіт про мережу церков і релігійних організацій... С. 19. Про феномен «православних атеїстів», для яких віднесення себе до православ'я має номінальний характер, і який частина фахівців вважає не критерієм релігійної ідентичності, а своєрідним культурним та етнокультурним стереотипом, а також про суперечливість православної самоідентифікації, див.: Ніколаєвська А. Релігійні ідентичності... С. 249-251.

65,6% респондентів)²³. Проте рівень релігійної освіченості й обізнаності навіть з основами віри залишається низьким, оскільки внаслідок відокремлення Церкви від держави навчання релігії (катехізація) обмежене заняттями в недільних школах, які відвідує незначна частина віруючих²⁴. До того ж, щотижня відвідують церкву лише 10,6% тих, хто назвав себе віруючими, а із тими, хто відвідує церкву 1-3 рази на місяць, їх кількість складає 24,5%²⁵.

Більшість країн Європи визнають виховний потенціал християнства і широко використовують досвід Церкви у формуванні у молоді загальнолюдських цінностей, в основі яких лежать християнські моральні ідеали. Так, у Німеччині, Фінляндії, Польщі, Австрії держава гарантує віросповідне навчання у школі; в Данії, Великобританії, Швеції і Норвегії – невіросповідне; у Франції навчання релігії у школах відсутнє²⁶. У

---

²³ Звіт про мережу церков і релігійних організацій... С. 15, 21.

²⁴ Ніколаєвська А. Релігійні ідентичності... С. 251.

²⁵ Соціологічне опитування. Як часто Ви відвідуєте церковні служби чи зібрання? http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=302 (Станом на 29.08.2014) Опитування проводилося соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень з 20 квітня по 12 травня 2006 року за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за регіоном проживання, типом поселення, віком і статтю.

²⁶ Здіорук С., Токман В. Розмежування і взаємодія духовної та світської систем освіти в секулярному суспільстві: вітчизняна та

країнах колишнього СРСР, нових членів ЄС (Литви, Латвії та Естонії), учні загальноосвітніх шкіл за бажанням можуть ознайомитись як з основами релігії, так і релігійними цінностями, моральними і культурними традиціями релігій. У країнах колишнього соціалістичного табору релігійна освіта сформувалась як самостійна дисципліна у навчальних закладах середнього та вищого рівнів усіх форм власності²⁷. При цьому, у більшості європейських країн учням здебільшого надається можливість вибору між курсом основ релігії (певного віросповідання) та курсом світської етики²⁸.

В Україні ознайомлення з християнською релігією у середніх загальноосвітніх навчальних

європейська практики. Аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. <http://old.niss.gov.ua/monitor/juli/20.htm> (Станом на 29.08.2014); Віллем Ж.-П. Європа та релігії... С. 139-187.

²⁷ Кислий А. О. Релігійний компонент в освітніх системах західноєвропейських країн та України // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. – Т. XXVI. – С. 187-188; Палінчак М. Релігійна освіта в школах: вітчизняна та зарубіжна практика // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – Вип. 5. – С. 163-168.

²⁸ Решетніков Ю. Викладання предметів духовно-морального спрямування у державній школі: український та закордонний досвід // Науковий вісник: Демократичне врядування. – 2012. – Вип. 9. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeVr_2012_9_6.pdf

зкладах розпочалось 1992 р., коли органи місцевого самоврядування Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей прийняли рішення про вивчення християнської релігії у межах вивчення християнської моралі як експериментального предмету за вибором²⁹. 2005 р. Міністерство освіти і науки (МОН) України, виконуючи Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» (N 279/2002 від 21.03.2002 р.)³⁰ та доручення Президента України від 8 липня 2005 р. № 1-1/657 щодо поліпшення морального виховання, видало наказ «Про вивчення у

---

²⁹ Наказ МОН «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства» № 437 від 26 липня 2005 / Інститут релігійної свободи. – 26.07.2005.
http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=

711%3A1&catid=63%3Ava&Itemid=86&lang=uk (Станом на 29.08.2014)

³⁰ Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». Прийняття від 21.03.2002 / Офіційний портал Верховної Ради. – Документ 279/2002, поточна редакція. Україна
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/279/2002> (Станом на 29.08.2014)

навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства»³¹, визначило концептуальні засади викладання в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування³². Курси духовно-морального напрямку мають передусім культурне, світоглядне та освітньо-виховне спрямування і не передбачають вивчення певної релігії. Їх головними завданнями є: ознайомлення учнів із загальнолюдськими цінностями та формування особистості учня на основі науково-філософської та християнської (мусульманської, іудейської тощо) духовної, моральної і культурної традицій; виховання свідомої, вільної та відповідальної особистості, здатної жити і творити в сучасному демократичному суспільстві; творення належних умов для глибшого самопізнання, розкриття та реалізації творчих здібностей і таланту учнів у позитивному напрямку³³. За

---

³¹ Наказ МОН «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів...»...

³² Рішення колегії МОН України № 8/1-2 від 29.06.2006 «Про концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування (курси «Етика», «Основи християнської етики», «Основи релігійної етики»)» / Острів знань. - 7.07.2006. <http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-E805C7B1C482/list-D4A04AF326> (Станом на 29.08.2014)

³³ Концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування (курси «Етика», «Основи християнської етики», «Основи релігійної

оцінками МОН України, на сьогодні курси духовно-морального спрямування мають максимальне навчально-методичне забезпечення та вивчаються у всіх областях України (у 6 класі за рахунок інваріантної складової, а у 5 класі за рахунок варіативної складової). Учні мають можливість вивчати предмети за вибором: «Християнська етика в українській культурі», «Основи християнської етики», «Культура добросусідства», «Світові релігії і культури світу», «Етика: духовні засади», «Християнська етика», «Розмаїття релігій і культур світу», «Основи християнської моралі», «Основи християнської культури», «Основи православної етики», «Основи православної культури», «Біблійна історія та християнська етика», «Історія релігій», «Історія релігій світу і духовна культура», «Традиція єврейського народу», «Добротолюбіє», «Криниці духовності. Біблія як текст: морально-етичний канон та естетичний феномен», «Основи релігієзнавства», «Цікава Біблія» тощо³⁴. На відміну

етики) / Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти.
http://www.zippo.net.ua/index.php?page_id=552 (Станом на 29.08.2014)

³⁴ Про вивчення курсів духовно-морального спрямування у 2013/2014 навчальному році. Лист МОН № 1/9-324 від 16.05.13 року / Освіта.UA. – 16.05.2013.

http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/35943/ (Станом на 29.08.2014)

від європейської практики, де викладання релігії ведеться представниками певних конфесій, в Україні програми предметів духовно-морального спрямування були розроблені міжцерковними робочими групами, що зробило їх прийнятними для батьків, які належать до різних християнських конфесій.

Окрім предметів духовно-морального спрямування, як-от світська чи релігійна етика, формувати духовний світ учнів в українських загальноосвітніх навчальних закладах покликаний курс української мови. Серед головних завдань навчання української мови у 5-9 класах навчальна програма називає «формування духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтирів, тобто прилучення через мову до культурних надбань українського народу і людства загалом»³⁵. Реалізацію цього завдання програма пов'язує з окремою для кожного класу соціокультурною змістовною лінією як засобом «опанування національними, загальнолюдськими культурними і духовними цінностями, нормами, які регулюють стосунки між поколіннями, статями, націями, сприяють естетичному й морально-етичному

---

³⁵ Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (5-9 класи). Програма / Укл. Г. Т. Шелехова, М. І. Пентилюк, В. І. Новосьолова, Т. Д. Гнаткович, Н. Б. Коржова, К. В. Таранік-Ткачук. – К.: б.в., 2012. – С. 3.

розвиткові особистості, органічному входженню її в соціум»³⁶. Соціокультурний принцип, який є однією з підстав добору навчального матеріалу й організації вивчення української мови в загальноосвітній школі, передбачає «вивчення мови на основі створеної українським народом оригінальної і яскравої культури, відображеної в міфології, традиціях і звичаях, усній народній творчості, у творах красного письменства, а також акумульованої в перекладних літературних творах культур інших народів»³⁷. Програма вимагає, щоб відомості, які отримує учень на уроках української мови, літератури, історії та інших предметів, він трансформовував «у власний погляд на життя, переконання, світоглядні настанови, ідеали, у знання культурних реалій, які забезпечують органічне входження в суспільство, визначення свого місця в ньому, реалізацію потенційних можливостей особистості»³⁸. Відповідно, програма передбачає, що у підручниках української мови «з цією метою ретельно добираються, конструюються й систематизуються тексти з виразним виховним спрямуванням і відповідна тематика творчих робіт, що передбачає формування патріотичних, морально-етичних,

---

³⁶ Там само. С. 4.

³⁷ Там само. .

³⁸ Там само.

екологічних переконань і естетичних смаків.»³⁹ При цьому, соціокультурна компетентність учнів має бути сформована ще у початковій школі, де вона охоплює серед іншого «загальнокультурний розвиток учнів, адаптацію їх до життя у певному соціальному середовищі, громадянське, патріотичне, морально-етичне, естетичне виховання»⁴⁰. Зокрема, соціокультурна змістовна лінія навчання у початковій школі передбачає, використання народознавчого, історичного матеріалу, інформації про відомих українців, текстів на морально-етичну тематику, а також «залучення дітей до проведення народних і релігійних свят, обрядів, ознайомлення з історією їх виникнення»⁴¹.

Матеріал, який охоплює релігійний дискурс тут не названий, оскільки програма не ставить завдання формування релігійної ідентичності учнів. Проте релігійний дискурс присутній у підручниках у контексті української культурної та історичної спадщини, цінностей та морально-етичних норм. Таким чином, дидактичні можливості підручників з

---

³⁹ Там само.

⁴⁰ Вашуленко М. С., Пономарьова К. І., Прищепя О. Ю, Мартиненко В. О., Караман С. О., Лунько Н. І. Українська мова. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів 2012 р. http://www.mon.gov.ua/images/files/navchalni_programu/2012/ukr/01_ukr.pdf (станом на 29.09.2014)

⁴¹ Там само.

української мови як основного засобу навчання мови непрямо задіяні у формуванні як когнітивного, так і афективного компоненту релігійної ідентичності учнів, визначаючи їх приналежність до відповідної релігійної групи та культури, формуючи їх уявлення про релігійні (моральні) цінності і норми, символи, предмети матеріальної культури, історичної пам'яті і традицій.

Складові релігійної ідентичності, представлені в підручниках з української мови, досі не вивчались, на відміну від українознавчого чи історичного наповнення підручників рідної мови чи навчання української мови загалом – див. праці В. Шляхової⁴², А. Пономаренко⁴³, Н.

---

⁴² Шляхова В. Українознавче наповнення нового покоління підручників рідної мови // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 170-173; Шляхова В.В. Українознавчі засади мовної освіти. – Черкаси: [Видавець Чабаненко Ю.], 2010. – 197 с.

⁴³ Пономаренко А. Репрезентація історичного контенту в підручниках з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів: підходи до аналізу // Українознавство. – 2012. – № 1. – С. 108-110; Пономаренко А. Уявлення про світ через підручники з мови // Вивчаємо українську мову і літературу 2012. – № 18 (310). – С. 85-87; Пономаренко А. Мова через історію: доцільність чи данина традиції? // Культура слова. – Вип. 75. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011.– С. 106 – 112; Пономаренко А. Ю. Концепція «Мова як українознавство»: штрихи до історії // Сьогодення українського мовного середовища: Збірник праць. – К., 2008. – С. 143-150; Пономаренко А. Ю. Концепція «Мова як українознавство»: етапи становлення // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 205-209.

Клименко⁴⁴, Р. Дружененко⁴⁵, Т. Симоненко⁴⁶, С. Єрмоленко та ін.⁴⁷

Метою нашого дослідження є визначити компоненти, які впливають на формування афективного та когнітивного компонентів релігійної ідентичності учня, виявити їх особливості та оцінити ефективність пропонованого дискурсу в реалізації соціокультурної складової програми з української мови, насамперед у формуванні морально-етичних цінностей. Для аналізу було обрано підручники української мови для 4-9 класів, рекомендованих МОН України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах з українською та російською мовами навчання. Доцільність залучення

---

⁴⁴ Клименко Н. М. Аналіз українознавчого змісту відомостей з української літератури у підручниках з української мови (5 клас) // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXVI. – С. 210-216.

⁴⁵ Дружененко Р. С. Етнопедагогічні засади формування мовленнєвих умінь і навичок учнів основної школи: дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Херсонський держ. ун-т. - Херсон, 2005. – 255 арк.: табл.

⁴⁶ Симоненко Т. В. Формування національно-мовної особистості на уроках української мови в 5-7 класах: дис... канд. пед. наук: 13.00.02; Черкаський держ. Педагогічний ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2000. – 192 арк.

⁴⁷ Єрмоленко С. Я., Пономаренко А. Ю., Шляхова В. В., Кравченко О. В., Карпенко Н. С., Клименко Н. М. Українознавчий зміст підручників з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів // Українознавство XXI ст.: виміри розвитку / Гол. ред. П. П. Кононенко. – К., 2009. – С. 210–255.

підручників для 4 класу, останнього класу початкової школи, викликана тим, що у цьому класі учні завершують вивчення початкового курсу української мови та отримують основу для вивчення систематичного курсу української мови в основній та старшій структурній ланках загальноосвітньої школи⁴⁸. (Перелік підручників, розподілених по класах, див. наприкінці статті.)

Для аналізу нами були вибрані дві групи джерел, у яких фіксується релігійний дискурс: словесні (тексти, окремі речення та завдання, фрази і словосполучення) та візуальні (фотоілюстрації). Одиницями кількісного аналізу виступатимуть у словесних джерелах: а) тематика дискурсу, б) окремі слова, словосполучення, специфічні терміни, які вживаються у текстах та окремих реченнях, в) імена осіб, г) автори та джерела, з яких було взято самі тексти; у візуальних образах – а) тематика, б) автори.

Вивчення нами словесних джерел виявило три типи дискурсу.

---

⁴⁸ Вашуленко М. С., Пономарьова К. І., Прищепя О. Ю, Мартиненко В. О., Караман С. О., Лунько Н. І. Українська мова. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів 2012 р. http://www.mon.gov.ua/images/files/navchalni_programu/2012/ukr/01_ukr.pdf (станом на 29.09.2014)

2. Релігійні дискурси у словесних джерелах

2.1 Умовно релігійний дискурс

Перший, умовно релігійний, чи неорелігійний дискурс, не пов'язаний з дохристиянськими релігійними уявленнями та традиціями. До нього належить менше 5% усіх текстів релігійного дискурсу. Це три тексти про містичні і символічні уявлення про числа та чотири – про походження життя на Землі від інопланетних цивілізацій, НЛО та контакти з інопланетянами⁴⁹. Окрім того, є окремі згадки в

---

⁴⁹ Представники Католицької та Православної Церков визнають реальним існування явища НЛО та контактів з ними, але самі Церкви не висловлюють офіційну позицію в оцінці цих явищ. Неофіційні ж оцінки представників обох Церков діаметрально протилежні. Так, директор Ватиканської астрономічної обсерваторії отець Хосе Габріель Фунес визнав, що існування розумних істот як Божого творіння поза Землею не суперечить навчанню Церкви, а самих інопланетян назвав «братами», можливо, навіть вільними від первородного гріха. (Див. інтерв'ю Х. Г. Фунеса офіційному друкованому виданню Святого Престолу «Osservatore romano»: Il rapporto tra astronomia e fede in un'intervista a padre Funes, direttore della Specola Vaticana «L'extraterrestre è mio fratello» di Francesco M. Valiante // L'Osservatore romano. – 14 maggio 2008. http://www.vatican.va/news_services/or/or_quo/interviste/2008/112q08a1.html (Станом на 20.09.2014.)).

Коррадо Бальдуччі, багаторічний екзорцист Римської архієпархії, прелат Конгрегації евангелізації народів та Товариства поширення віри, вважав, що контакти з прибульцями

розрізненних реченнях про прибульців з космосу та йогу.

Іншими виявленими типами дискурсу є дискурс язичницький та християнський.

не мають демонічного характеру, не є результатом психічних розладів чи випадків одержимості, але заслуговують на ретельне вивчення. Він припускав, що позаземні істоти є проміжною ланкою між людиною та ангелами, які захищають людей. (Vatical official declares extraterrestrial contact is real, by Richard Boylan // UFO Digest. - <http://ufodigest.com/article/vatican-official-0506> (Станом на 20.09.2014.); Father Balducci assertions about Extraterrestrials. 24/11/1986 - Canal 5 - Broadcast «Mysterious Italy» // Nonsoloufo. http://www.edicolaweb.net/nonsoloufo/baldu_1i.htm (Станом на 20.09.2014).

Також папа Франциск запевнив, що кожен має право бути охрещеним, навіть «зелені» прибульці з Марсу. Pope Francis says Martians have right to be baptised, by Nick Squires, Vatican City // The Telegraph. - 13 May 2014.

<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/the-pope/10826683/Pope-Francis-says-Martians-have-right-to-be-baptised.html> (Станом на 20.09.2014.).

Натомість представник РПЦЗ, ієромонах Серафим (Роуз), спираючись на результати вивчення і аналізу діяльності НЛО та інших паранормальних явищ та зважаючи на відсутність можливості їх наукового дослідження, тлумачив їх як сучасну форму окультних феноменів, прояв демонічних сил. Ієромонах Серафим (Роуз). НЛО (неопознанне летающие объекты) в свете православной веры / Пер. с англ. - М.: Писатель, 1996. - 48 с.

2.2. Язичницький дискурс

Тексти. Язичницький дискурс представлений у 76 текстах, які проливають світло на давньоукраїнські міфологічні, магічні і релігійні уявлення та традиції. За нашими підрахунками, найбільша частка цих текстів, разом із завданнями аналогічного змісту, міститься у підручниках для 5 класу (40% від їх кількості), що співвідноситься із завданнями навчальної програми з української мови по вивченню у 5 класі української національної культури, зокрема, звичаїв, традицій, свят⁵⁰. Програма для 4 класу також передбачає активне використання народознавчого матеріалу, що відобразилось у змісті підручників⁵¹. У підручниках для 4 класу частка текстів, які зачіпають давньоукраїнський дохристиянський релігійний дискурс, складає 24%. У підручниках для 7 класу вона становить 13%, для 6 і 8 – по 9%, для 9 класу – 5%.

Із 76 текстів дискурсу язичницьким богам присвячено лише шість текстів. Це обрядова пісня зі звертанням до Лади і Перуна; оповіді про Ладу; про Збруцького ідола; про багатьох богів, яким поклонялись давні українці (згадуються Дажбог, Перун, Сварог, Волос, Стрибог, Лада); про

---

⁵⁰ Вашуленко М. С., Пономарьова К. І., та ін.. Українська мова...

⁵¹ Там само.

поклоніння давніх слов'ян деревам; про скіфських баб, героїв-божеств. При цьому, останній текст містить лише згадку про культове призначення кам'яних баб, оминаючи будь-які пояснення.

Інформацію про язичницькі традиції та повір'я, прив'язані до християнських свят, містять шістнадцять текстів (майже чверть від усіх текстів дискурсу). Із них чотири стосуються язичницьких звичаїв, прив'язаних до святкування християнського Великодня; стільки ж – звичаїв, прив'язаних до святкування Трійці (Зелених Свят); три тексти – звичаїв, прив'язаних до Різдва; два – до дня св. Димитрія; по одному тексту – до святкування Благовіщення, Стрітіння, дня св. Семена, дня св. Андрія.

Ще вісім текстів стосуються дохристиянських обрядових традицій, не прив'язаних до церковних свят. Це оповіді про святкування Купала (чотири тексти); по одному тексту присвячено обрядам обжинків, топтанню рясту, жертвоприношенню волхвів. Зустріч князя Олега з волхвом описує уривок із «Повісті минулих літ».

Уявлення про обереги висвітлено у десяти текстах. Із них один – про обереги загалом та християнську атрибутику, яку використовують як магичні засоби, по три тексти – про рушники та вишиванки як обереги; два тексти розповідають про вербу як оберіг, по одному – про писанки та вінки як обереги. Так, про магичне використання

християнської атрибутики ми дізнаємось наступне: «Найпоширенішими оберегами, до яких вдавалися в будь-якій ситуації, були тексти, предмети і дії з християнською символікою: молитва, хрест, освячена вода тощо. (За Я. Музиченко.)»⁵² При цьому, зустрічаємо тексти, де про обереги розповідається не в контексті магічних уявлень предків українців, а у контексті емпірично наявної реальності, як-от в оповіді з неназваної газети про вінки:

«Поведімо розмову про віночки-обереги. Український віночок виготовлявся не лише для краси. Він давно знаний оберіг, бо є у віночку така чаклунська сила, що болі знімає, волосся береже, добробут приносить.»⁵³

Міфологічні та магічні уявлення про рослинний і тваринний світ, знаки і символи, предмети, небесні світила явища природи, пори року розкрито у тридцяти текстах (майже 40% усіх текстів дискурсу). Наступним об'єктам присвячено по одному тексту. Це оповіді про хрест, безконечник, тризуб, дерево життя, дідух, писанку,

---

⁵² Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Українська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою / Загал. ред. М. І. Пентилюк. – К.: Освіта, 2009. – С. 22.

⁵³ Горошкіна О. М., Нікітіна А. В., Попова Л. О. Українська мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Знання, 2006. – С. 214.

землю, пісню, оленя, ворона, лелеку, ластівку, хвойні дерева, калину, квітку папороті, небесні зорі, веселку, лілею, проліски, рослинний світ загалом, погоду, весну. По чотири тексти присвячені віруванням, пов'язаним із вінками та конем.

Три тексти розповідають про «Велесову книгу» як автентичну пам'ятку язичництва; один – про традиції давньоукраїнського дохристиянського назовництва. Ще один текст присвячений явищу козацького характерництва.

Для зазначених вище груп текстів характерне вживання в заголовку та/або у самому тексті назв християнських свят та днів вшанування святих із поясненням язичницьких обрядів, вірувань, уявлень тощо, які їх супроводжували в Україні. При цьому, майже в усіх текстах відсутні, чи майже відсутні, згадки про християнський зміст самих назв свят, що створює враження язичницького смислового наповнення християнських свят як єдиноможливої норми. Так, у тексті про вербу читаємо:

«Вербною називається неділя за тиждень до Великодня. Освячена цього дня лоза дарувала силу, здоров'я. Верба є оберегом. (За Олексою Воропаєм)»⁵⁴.

---

⁵⁴ Пономарьова К. І., Гайова Л. А. Збірник завдань для державної підсумкової атестації з української мови для загальноосвітніх

Прив'язка до Великодня у даному випадку викликає хибні асоціації з християнським святом останньої неділі перед Великоднем – Входу Господнього до Єрусалиму, тим більше, що докладніші пояснення сенсу свята у тексті чи поза ним відсутні.

Аналогічно свята представлені у текстах, укладених за творами Василя Скуратівського. Ось повний зміст тексту про Благовіщення:

«Благовіщення – весняне свято. Відзначають його сьомого квітня. Вважалося, що в цей день пробуджується земля. Тому було великим гріхом братися за будь-яку роботу. Існує повір'я, що на Благовіщення навіть птахи не в'ють гнізд. У давнину в українських селян була добра традиція. На Благовіщення визначали, хто оратиме землю сім'ям, у яких немає чоловіків. Землі цих родин обробляли в першу чергу. (За Василем Скуратівським)»⁵⁵

Так само представлено свято Трійці:

«На літній місяць червень припадають Зелені свята – Трійця. Відзначають Трійцю на п'ятдесятий день після Великодня. Це свято пов'язане з живою силою природи, у яку наші пращури дуже вірили. Напередодні Трійці селяни рвали чебрець, полин, гілля липи, ясена. Цим запашним зіллям вони

навчальних закладів з навчанням українською мовою: 4-й клас. – К.: Центр навчально-методичної літератури, 2013. – С. 36.

⁵⁵ Там само. С. 42.

прикрашали світлиці, двері, ворота. Свято Трійці утверджує глибоку пошану людини до природи, її краси та неповторності. (За Василем Скуратівським)»⁵⁶

Зайве говорити, що такі тлумачення свят Благівіщення чи Трійці не мають нічого спільного з їх християнським змістом: у першому випадку – Благівіщення як Благівіщення Пресвятої Богородиці архангелом Гавриїлом про те, що вона непорочно зачне від Святого Духа і народить Сина Божого, у другому – Трійці як дня сходження Святого Духа на апостолів та засвідчення трипостасності Бога у св. Трійці – Бога-Отця, Сина і Святого Духа.

Нечисленні ж нагадування про християнське походження назв свят при тенденції наповнення їх язичницьким змістом лише заплутують розуміння сенсу свят. Ось приклад тексту без назви, присвяченого Різдву:

---

⁵⁶ Там само. С. 45. У незначно зміненому вигляді цей же текст подано анонімно, як взятий з дитячої енциклопедії «Україна», у підручнику: Бондаренко Н. В., Ярмолюк А. В. Українська мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Освіта, 2006. – 15. Єдиною суттєвою смисловою відмінністю між обома текстами є присутність у другому, повнішому, пояснення: «Багато релігійних урочистостей супроводжувалися давніми народними звичаями.» Проте, без з'ясування християнського походження «релігійних урочистостей» та походження «давніх народних звичаїв» з язичницької релігії таке пояснення не кидає світло на походження суті свят та форм їх святкування.

«До улюблених християнських свят українців належить Різдво. До свята світлицю в хаті прибирали розписами, витинанками. Спеціально на ярмарках купувались розмальовані прикраси, ікони. Переддень Різдва – це Святвечір, кутя. За давнім звичаєм вона була ячмінною або з пшениці. У ніч перед Різдрвом миску з недоїденою кутею залишали на столі. Двері залишали незачиненими на всю ніч. Так віддавали шану померлим душам свого роду. (З журналу)»⁵⁷

Що саме в описаних звичаях могло би засвідчити задекларовану «християнськість» Різдва, залишається незрозумілим. Трохи більше можна дізнатись про зміст Пасхи як християнського свята, але і його атрибутика зводиться до утилітарно-магічного розуміння:

«Великодні свята, або Пасха, – день воскресіння Ісуса Христа. Це свято відзначають усі християни. Перед святом, у п'ятницю, хазяйка пече паски. У Великодню суботу роблять крашанки. [...] Червоний колір символізує кров Спасителя. Вірили, що свячені крашанки допомагають від багатьох хвороб, захищають дім від пожежі, а корів – від вовка. [...] (За О. Воропаєм).»⁵⁸

---

⁵⁷ Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова: підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. – К.: Освіта, 2013. – С. 142.

⁵⁸ Там само. С. 193.

Оповідь про свято «Свіччиного весілля», обряд постриження хлопців та ворожіння дівчат на «свято Семена», чи «на Семена» (14 вересня), супроводжується апокрифічною легендою про «святого Семена», який сповідував горобців⁵⁹. З апокрифу ми дізнаємось про самого святого як про «опікуна вогню, птаства і погоди». Пояснень чи бодай натяку на християнські витоки «святого Семена» – дня вшанування преподобного Симеона Стовпника – ми не знайдемо. Такі пояснення ми зустрічаємо щодо апостола Андрія Первозваного у тексті «Ворожіння в ніч на Андрія» (за О. Воропаєм):

«День св. Андрія Первозваного припадає на 13-те грудня. Хоч Андрій Первозваний – християнський святий, але в народній традиції звичаї й обряди в цей день мають стародавній, дохристиянський характер: вгадування майбутньої долі, заклинання.»⁶⁰

Далі іде опис ворожінь, проілюстрований картиною М. Пимоненка «Святочне ворожіння». Як бачимо, навіть констатація походження «Андрія» від дня вшанування християнського апостола не проливає світло на співвідношення

---

⁵⁹ Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Рідна мова: підручник для 7 класу. – К.: Грамота, 2007. – С. 192-193.

⁶⁰ Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Українська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Грамота, 2009. – С. 29.

язичницького та християнського елементів описаних дійств.

У тексті «Осінній Димитрій» (за В. Скуратівським) поєднується оповідь про вшанування св. Димитрія за церковним календарем та значення цього дня у язичницькій традиції:

«Зі свят осіннього циклу для мене особливо пам'ятний день Святого великомученика Димитрія. Це свято припадає на 8 листопада. Воно здавна шанується в народі, бо завершує хліборобський рік. В останню напередодні Димитрія суботу поминають предків. За народними уявленнями, Димитрій зачиняє землю і надає право господарювати на ній зимі. Ключі він тримає при собі, поки за ними не приїде верхи на білому коні весняний Юрій (6 травня). Тоді можна виганяти худобу на пасовисько, яка погода на Димитрія, така й на Великдень.»⁶¹

Ще одним прикладом інфільтрації язичницьких компонентів християнськими виступає апокрифічна легенда про святих Касяна і Миколая Чудотворця (за В. Скуратівським), у якій Бог крає святого Касяна за відмову допомогти бабусі вибратись із болота та встановлює вшанування Касяна лише раз на чотири роки (29

---

⁶¹ Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова. 5 клас: підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. – К. : Генеза, 2013. – С. 20.

лютого), а св. Миколая винагороджує за допомогу бабусі вшануванням двічі на рік⁶². Присутність апокрифу подібного змісту, вочевидь, можна пояснити вимогою програми орієнтувати зміст навчального матеріалу на тематику духовних цінностей української культури та усвідомлення учнями морально-етичних норм⁶³. Проте, з огляду на міру спотворення тут народною фантазією християнського вчення та відсутність будь-яких коментарів до тексту, постає питання про доцільність розміщення у підручниках апокрифічних легенд у подібній формі.

Свідоме ж уникнення розмежування елементів язичницького та християнського дискурсів, виривання авторських фраз із контексту при конструюванні текстів породжує комічні казуси. Так, у складеній на підставі творів Олекси Воропая оповіді про весняні свята після опису народних уявлень про весну читаємо:

«Головним святом весни є Великдень. У цей день ми з глибокою вірою висловлюємо слова: «Воскресне Україна!» (За О. Воропаєм).»⁶⁴

---

⁶² Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 43-44.

⁶³ Вашуленко М. С., Пономарьова К. І., Прищепя О. Ю., Мартиненко В. О., Караман С. О., Лунько Н. І. Українська мова. Програма...

⁶⁴ Шост Н. Б. Готуємося до державної підсумкової атестації. Українська мова. Підсумкові контрольні роботи. 4 клас. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – С. 35.

Поставимо під сумнів доцільність майже дослівного цитування фрази Воропая з його монографії «Звичаї нашого народу»: «Головним святом весняного циклу є Великдень – найбільше християнське свято нашої Батьківщини, коли ми з глибокою вірою в серці висловлюємо слова: «Воскресне Україна!»⁶⁵. На наступних сторінках «Звичаїв нашого народу» Воропай детально описав народні звичаї та уявлення, пов'язані зі святкуванням Великодня, чітко зазначаючи, які саме їх елементи були привнесені з демонології і магічних уявлень, а також кілька разів згадуючи традиційне великоднє привітання у формі: «Христос Воскрес! – Воістину воскрес!»⁶⁶. Згадує Воропай і привітання «Христос Воскрес – Воскресне Україна!», у виносці після якого зазначає, що вираз цей вперше почув на еміграції 1945 р., і він справив «сильне і глибоке враження»⁶⁷. В сучасній Україні також широко вживається як відповідь на привітання «Христос воскрес!» відповідь «Воскресне [й] Україна!»⁶⁸. Проте,

---

⁶⁵ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Мюнхен: Українське видавництво, 1958. – Т. I. – С. 139.

⁶⁶ Там само. С. 276-277, 279. 289.

⁶⁷ Там само. С. 277.

⁶⁸ Див, наприклад: Філарет: Як Христос воскрес, так воскресне і Україна // Еспресо.TV. – 2014. – 20 квітня.
http://espresso.tv/news/2014/04/20/filaret_yak_khrystos_voskres_tak_i_voskresne_ukrayina (станом на 11.11.2014 р.); Юлія Тимошенко: Христос воскрес! Воскресне й Україна! // Юлія

наведення в навчальних матеріалах відповіді на великоднє привітання без самого привітання підміняє поняття «Христа» поняттям «Україна» і, таким чином, некоректно відображає суть свята.

Окремі речення, словосполучення, лексеми. Поза даними текстами, в окремих реченнях і словосполученнях згадуються предмети і поняття, пов'язані з давнім язичницьким культом (як-от волхви, пожертви богам, капище, обереги, кутя, дідух, крашанки); обрядами та прикметами; богами та поклонінням їм (згадки про багатобожжя скіфів, слов'ян і мешканців Карпат, про богів Стрибога, Ярила, Велеса, Дажбога, Перуна, Світовида, берегині); українськими іменами язичницького походження⁶⁹.

Окрема група речень стосується святинь, оберегів, святинь-оберегів. З дохристиянськими релігійними традиціями пов'язані два випадки їх вживання. Один називає хліб та сіль «давнею

Тимошенко. Офіційний сайт. – 2014. – 20 квітня.

http://www.tymoshenko.ua/uk/article/yulia_tymoshenko_20_04_2014_01 (станом на 11.11.2024 р.); Коваль О. Христос воскрес! – Воскресе й Україна! Музеї запрошують християн на найсвітліше свято разом поспівати веснянки. Поводити хороводи і здійснити обряд поливання водою на щастя і здоров'я // Україна молода. – № 57. – 2014. – 18 квітня.

<http://www.umoloda.kiev.ua/number/2449/164/87012/> (станом на 11.11.2014 р.)

⁶⁹ Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова. 5 клас... С. 20.

святинею»⁷⁰, інший повідомляє: «Хліб люди вважали священним продуктом.»⁷¹. Обидва приклади ясно апелюють до давніх традицій українців-хліборобів і не поширюють їх на сучасні християнські уявлення про священне та святині. Ще в одному випадку священною названа «Велесова книга»: «Тому поетика більшості текстів цієї священної книги – це поетика масового самонавіювання.» (текст «Велесова книга», за Г. Ключеком)⁷².

Інші випадки вживання поняття «оберіг» ілюструють присутність язичницького дискурсу в розмірковуваннях про націю та національне. Тут святинею та оберегами всієї української нації названі Тарас Шевченко, козацтво та Чернеча гора у Каневі. Цитата з В. Смілянської (наведена у вправі, яка складається з окремих речень різних авторів): «3. Чернеча гора в Каневі, де поховано Тараса Шевченка, є нашою найбільшою святинею (В. Смілянська).»⁷³ У тексті за Б. Олійником «На чийх раменах стоїмо» читаємо:

---

⁷⁰ Хорошковська О. Н., Воскресенська Н. О., Свашенко А. О. Українська мова: Мова і мовлення. Правопис: Підручник для 4 класу загальноосвітніх шкіл з російською мовою навчання. – К.: Промінь, 2004. – С. 41.

⁷¹ Там само. С. 132.

⁷² Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 136.

⁷³ Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 109.

«Святиною і оберегом української нації стало козацтво. Саме воно найточніше віддзеркалює риси українського народу. Ще однією святиною-оберегом української нації нарівні з козацтвом, а може, й вище, постає Тарас Шевченко. [...] Він явився світові, коли Україну відспівали і чужі, та й чимало своїх. То нація, зібравши всю свою життєву енергію, послала в світ себе в образі і подобі Шевченка, заявивши світові: «Я єсть!» В образі й подобі Шевченка наш народ закодував своє безсмертя.»⁷⁴

Вжиті тут поняття святині та оберегу тісно пов'язані з магічним мисленням, оскільки в дискурсі християнському поняття оберегу взагалі відсутнє.

З поняттям оберегу пов'язані і три із п'яти завдань, які ми віднесли до язичницького дискурсу. Так, учням пропонується подати своє розуміння слова «оберіг» (при цьому жоден підручник не містить такого пояснення), назвати відомі їм обереги⁷⁵; пропонується пояснити, чому вишиванки вважали оберегами⁷⁶. Інші два завдання

---

⁷⁴ Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Українська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Зодіак-ЕКО, 2009. – С. 135.

⁷⁵ Пономарьова К. І., Гайова Л. А. Збірник завдань для державної підсумкової атестації... С. 31.

⁷⁶ Там само. С. 34.

аналогічні: написати про один оберіг⁷⁷ та скласти текст-розповідь «Наші обереги»⁷⁸. Зазначимо, що у другому та останньому випадках наперед припускається, що учні мислять категоріями магічного мислення та оперують поняттям оберегу як об'єктивно наявної реальності.

Зустрічаємо вживання поняття «оберіг» і в християнському дискурсі щодо Покрови Пресвятої Богородиці: «Свято було назване покровом, бо Діва Марія покрила людей своєю хусткою як оберегом.» (текст з календаря про походження свята Покрови Пресвятої Богородиці).⁷⁹ В магічному розумінні поняття «оберіг» було вжито і щодо християнської церкви як архітектурної споруди: «Спасо-Преображенський собор – духовний оберіг Чернігова» (підпис під фотоілюстрацією із зображенням собору)⁸⁰.

Магічне розуміння церков та церковних дзвонів як цілющих оберегів зустрічаємо в оповіді «Музика дзвону» (за Н. Земною):

---

⁷⁷ Там само. С. 31.

⁷⁸ Шост Н. Б. Готуємося до державної підсумкової атестації... С. 72.

⁷⁹ Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Освіта, 2006. – С. 139.

⁸⁰ Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Рідна мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Зодіак-ЕКО, 2008. – С. 29.

«А річ у тім, що пригадався мені випадок, що стався з одним знайомим. Жив він у Дарниці (це район Києва) поруч із лісом. Повітря свіже, та весь час йому докучали кашель, нежить, головний біль. І ось переїхав у нове місце - поблизу Володимирського собору. І почалось у нього нове життя – без недуг і болів. Запитує в мене: «Може, вплинуло на мене святе місце?» Хочу відповісти йому цілком серйозно: неодмінно вплинуло і святе місце. Адже згадаймо, що в Україні храми зводили на місцях, які ретельно вибирали, перевіряли рамками з лози, чи немає там, як тепер кажуть, патогенних зон. Та, на мою думку, вплинуло на здоров'я того чоловіка те, що він щодня вранці й увечері чув дзвони, бо мешкав біля собору. Було якось у пресі повідомлення: учені дослідили, що низькі тембри дзвонів зменшують вміст хвороботворних вірусів у повітрі. Щоправда, вчені пояснюють це іншим. Наприклад, доктор медичних наук, академік Віталій Гирін вважає: діють на людину віра, настрої, впевненість у тому, що недугу можна подолати. Завдяки цьому посилюється імунна система, хвороба відступає. З цим можна цілком погодитися. Кожен, хто слухає церковні дзвони, відчуває, як заспокоюється його нервова система, як здоровішає увесь організм.»⁸¹

---

⁸¹ Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. – К.: Генеза, 2009. – С. 180-181.

Тексти та окремі речення говорять про релігійну язичницьку спадщину українців, майже без винятку, у третій особі (зазвичай, множини) у два способи: або цілком відсторонено, без згадки про приналежність тих чи інших традицій до певної території чи певного народу, або відсторонено зі згадкою про їх приналежність до України та українців, інколи – із залученням концепту «наші предки». Так, у першому випадку у текстах відсутня прив'язка до України, українців, українських традицій тощо (вочевидь, її читач має встановити самотійно). Натомість опис звичаїв, традицій, уявлень тощо відбувається через нейтральне: «вважалося, що», «за народними уявленнями», «за давньою традицією», «здавна існував звичай», «люди вважали». У другому випадку вживаються нейтральні словосполучення: «в Україні існувало повір'я», «в Україні вірили», «віддавна шанувалося в Україні», «в Україні з давніх часів шанували», «давні українці поклонялися», «в усіх регіонах України існують найрізноманітніші повір'я», «в Україні старші люди переказують», «в українських селян була добра традиція», «своєрідним оберегом в Україні був», «надзвичайно широкими були уявлення українців», «в українських міфах зазначається», «ще за тих часів, коли люди в Карпатах поклонялись язичницьким богам».

У частині цих текстів використовується концепт «наші предки»: «наші пращури дуже вірили», «наші предки вірили», «наші предки вважали», «наші предки шанували/особливо шанували», «улюблена тварина наших предків», «традиції, пов'язані з давніми дохристиянськими віруваннями наших предків», «одне з найважливіших свят наших предків», «наші предки робили це», «міфологія наших предків», «обряди, які справлялися по всій території розселення наших предків», «наші діди і батьки». Концепт «наші предки» актуалізує причетність читача до дискурсу – читач/учень безпосередньо асоціює себе із давніми українцями як своїми предками, а їх язичницькі релігійні та культурні надбання – зі своєю спадщиною.

Автори. Серед найчастіше цитованих авторів текстів язичницького дискурсу є Василь Скуратівський (автор дванадцяти текстів, у яких зазначено ім'я автора) та Олекса Воропай (автор дев'яти текстів). У підручниках розміщено по два тексти А. Коваль, М. Крищука, Г. Клочека, В. Супруненко, Г. Лозко. По одному – інших авторів. Це художні тексти (уривки з художніх творів) Ю. Опільського й І. Нечуя-Левицького та науково-популярні і публіцистичні (автори А. Кондратюк, Т. Видайко, Л. Павленко, Н. Мойсеєнко, О. Ковальчук, П. Мовчан, М. Шморгун та ін.). Ще сімнадцять текстів

- анонімні, натомість зазначені назви видань, із яких тексти були запозичені: «журнал» (п'ять текстів), «дитяча енциклопедія» (три тексти), «календар» (два тексти), «газета» (один текст); ще один текст - з народної творчості. Джерела із зазначеними назвами - «Український рік у прикметах», «Українська міфологія», «Міфи України», «100 найвідоміших образів української міфології», «100 найвідоміших шедеврів України» (по одному тексту).

2.3 Християнський дискурс

Християнський дискурс представлений трохи меншою кількістю текстів, ніж дискурс язичницький, - 70 текстів християнського супроти 76 текстів язичницького.

Співвідношення кількості текстів язичницького та християнського дискурсів у підручниках зворотно пропорційне. Найбільше текстів християнського дискурсу містять підручники для 8 і 9 класів (майже по 30% кожен), у яких найменший відсоток текстів язичницького дискурсу (5%). Найменше текстів християнського дискурсу - у підручниках для 4 класу (один), але в них же найбільше текстів язичницького дискурсу (24% від усіх текстів язичницького дискурсу).

Тексти. Найчисельнішу групу текстів християнського дискурсу (вісімнадцять оповідей,

тобто більше чверті усіх текстів дискурсу) складають тексти, присвячені соборам, церквам і монастирям – їх зовнішньому, внутрішньому вигляду, оздобленню, історії функціонування як історичних, так і культурних пам'яток/центрів. Із них чотири тексти – про Софійський собор у Києві, по два – про Києво-Печерську лавру, Почаївську лавру, церкву св. Юрія у Дрогобичі. По одному – про Сікстинську капелу, Лебединський Свято-Микільський монастир на Черкащині, Свято-Успенську Святогірську лавру, Андріївську церкву у Києві, собор св. Юра у Львові, Свято-Троїцький собор у Новомосковську на Дніпропетровщині, про зовнішній вигляд церков загалом та монастирську браму митрополита Рафаїла Загоровського у Києві.

Другою за чисельністю (одинадцять оповідей, приблизно шоста частина всіх текстів дискурсу) є група текстів, у якій висвітлене життя та/чи діяльність «людей Церкви» – культурна, освітня, літературна, мистецька, наукова чи інша. Це ченці Києво-Печерського монастиря: лікар Агапіт, Нестор-літописець (по два тексти), іконописець Алімпій (один текст), по одному тексту присвячено освітній діяльності Київського митрополита Петра Могили, збірці віршів монаха Климентія Зиновіїва, словникові Памви Беринди, абетці Кирила і Мефодія, мовознавчій діяльності Івана Огієнка. Останній текст внесений до цієї групи, як і до

християнського дискурсу загалом, умовно, оскільки в ньому жодним словом не згадується ані предстоятельство Огієнка (митрополита Іларіона) в найбільшій Українській православній Церкві за кордоном – Українській Греко-Православній Церкві Канади у 50-70-х рр. ХХ ст., – ані його переклад Біблії українською мовою – сьогодні найуживаніший⁸².

Вісім текстів стосуються християнських свят: Покрови Богородиці (три тексти), Великодня (два тексти), Різдва, Спаса, Трійці (по одному тексту).

Сім текстів охоплюють біблійні сюжети та оповіді про саму Біблію: три – історії з життя царя Соломона, по два – про зраду Іудою Христа та про саму Біблію. До цієї групи не був включений уривок із поеми І. Франка «Мойсей», оскільки він, поза назвою, не містить жодних алюзій до біблійного сюжету.

Ще сім оповідей присвячені світським особам, чия діяльність залишила слід в історії християнства в Україні: Іванові Пулюю, перекладачеві Біблії українською мовою (п'ять текстів); княгині Ользі та духовному композитору Дмитрові Бортнянському (по одному тексту).

Християнської освіти та мистецтва стосуються шість текстів. Із них по одному – Києво-

---

⁸² Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 174.

Могилянської академії, братських шкіл, релігійних мистецьких шкіл, церковних дзвонів, а також роботи реставраторів та іконописців. Самим іконам присвячено два тексти: один – іконі Оранти та ще один – іконі «Запорізька Покрова».

Три оповіді висвітлюють історичні події християнського дискурсу – хрещення Русі Аскольдом і Володимиром, хрещення Володимира, зустріч печерських монахів із татарами.

До апокрифів відносяться два тексти: «біблійна легенда» про виникнення пролісків та вже згадуваний у першій групі апокриф про святих Миколая Мирлікійського та Касяна.

Із текстів авторства «людей Церкви» було розміщено дві молитви: «Про Божу мудрість» митрополита Андрея Шептицького та «Молитву серця» з неназваного молитовника, а також два тексти авторства матері Терези з Калькутти – «Життя прекрасне» та розповідь про випадок з місіонерської праці.

До жодної із названих груп не були віднесені наступні три тексти: про «церковний стиль», про піст та уривок з виступу Є. Сверстюка про духовність, зокрема християнську.

Окремі речення, словосполучення, лексеми. На відміну від речень і словосполучень поза текстами, пов'язаних із язичницьким дискурсом, ті, що пов'язані із християнським

дискурсом, значно різноманітніші та чисельніші. Це групи фразеологізмів, цитат і крилатих виразів із Біблії (як Старого, так і Нового Завіту); окремих речень і словосполучень, які стосуються назв Бога та Його іпостасей; церков і монастирів; їх внутрішньої будови, начиння та оздоблення; Святого Письма, богослужбових книг, Житій, молитов; біблійних сюжетів; церковних свят та їх атрибутів; деяких Таїнств; історичних подій, пов'язаних з історією християнства/християнської Церкви; святих Нового Завіту та «людей Церкви» (Богородиці, святих, пап Римських, митрополитів, єпископів, монахів, священників), старозавітних святих; представників небесних сил (ангелів, архангелів); назв осіб-служителів Церкви; духовних композиторів, церковних художників, перекладачів Біблії українською; ікон; видів гріхів; богословської та світської освіти у навчальних закладах Церкви та братств; віросповідань та Церков; видів аскези; місіонерства та проповідництва; світських осіб-благодійників Церкви в Україні тощо.

Аналіз термінів, які представляють християнський дискурс, показує, що їх найчисельнішу групу складають назви сакральних споруд: церков, монастирів, каплиць, монастирських печер, єпископських резиденцій (близько ста двадцяти окремих згадок та згадок у текстах), з яких лише чверть – це загальні назви, у решті випадків указана відповідна титулатура. За

незначним винятком (як-от згадки про собор Св. Петра та Сікстинську капелу у Римі, Софійський собор у Константинополі та Афонський монастир у Греції), це назви церковних споруд, розташованих на території України.

Лідерами за кількістю згадок у групі словесних джерел є київські монастирі та храми (майже половина від усіх згадок християнських споруд): Києво-Печерська лавра/Печерський монастир, у тому числі його печери та Успенський собор, (близько тридцяти згадок), Софійський собор (п'ятнадцять згадок), Володимирський собор та Андріївська церква (по три згадки), Михайлівський Золотоверхий собор, монастирська брама митрополита Рафаїла Заборовського, Десятинна (Пресвятої Богородиці) та Кирилівська церкви, братський монастир на Подолі, церква [Благовіщення] над Золотими Воротами (по одній згадці).

На другому місці за кількістю згадок (їх сім) – церкви і монастирі Чернігова: Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори, Іллінська та П'ятницька церкви, Антонієві печери. Стільки ж згадок про сакральні споруди Тернопільщини: Почаївську лавру, Вознесенську церкву у палаці князів Вишневецьких, церкви Різдва Христового та Воздвиженську у Тернополі.

Згадки про храми та монастирі інших регіонів – спорадичні, по одній-дві. Їх географія

охоплює Схід України (на Донеччині – Свято-Успенська Святогірська лавра та її Миколаївська церква; на Дніпропетровщині – Свято-Троїцький собор у Новомосковську; у Полтаві – Успенський собор), Центр (на Черкащині – церква Йоанна Богослова у Моринцях та Свято-Микільський монастир) і Захід (у Львові – собор св. Юра та домініканський монастир, у Дрогобичі – церква св. Юрія, на Волині – Дерманський монастир та Богоявленська церква Острозького замку, в Ужгороді – кафедральний [Хрестовоздвиженський] собор та єпископська резиденція).

В усіх випадках згадки про приналежність цих святинь до Церкви того чи іншого віровизнання відсутні. Проте можна виявити, що за винятком львівських, дрогобицьких та ужгородських святинь, які сьогодні або належать до Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), або використовуються нею для богослужінь, але належать державі, згадувані у підручниках храми і монастирі належать до Української Православної Церкви різних конфесій, що загалом співпадає з територією поширення православ'я та католицизму обох обрядів в Україні. Також до УГКЦ належить згадуваний домініканський монастир у Львові, який до Другої світової війни разом із церквою Божого Тіла належав римокатоликам – ордену домініканців. Нині це церква Пресвятої Євхаристії УГКЦ, яка ділить

монастирські приміщення спільно з Львівським музеєм історії релігії (колишнім Музеєм релігії та атеїзму). Монастир фігурує у тексті «Високий Замок у Львові» (за І. Крип'якевичем), де йдеться про втечу Гальшки Острозької з матір'ю до цього монастиря⁸³. Згадка про домініканців є єдиною, яка дозволяє ідентифікувати споруду з конкретною конфесією, тобто Римо-Католицькою Церквою (РКЦ).

Натомість самі назви віровизнань у підручниках є. Так, називаються православне, англіканське та протестантське віросповідання, католики і Католицька Церква, православ'я, православні і Православна Церква. Подив викликає відсутність згадок про УГКЦ та/чи її вірних на фоні згадок про «греко-католицьку віру» та перераховані вище належні до УГКЦ храми в Західній Україні.

Значна кількість текстів та окремих згадок про храми і монастирі корелює зі значною кількістю завдань (майже половина, дев'ять із двадцяти одного завдання дискурсу), зміст яких пов'язаний із соборами та монастирями. Це завдання написати міні-твори, описи, скласти речення на підставі фотоілюстрацій Софійського собору, Видубецького монастиря у Києві, Спасо-

---

⁸³ Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. – К.: Генеза, 2008. – С. 204-205.

Преображенського собору у Чернігові, за картиною «Осінь у Лаврі»; завдання розповісти про фрески Софійського собору, про відвіданий давній храм, про відомі славетні та світові собори, відновлені давні зруйновані церкви.

Другою за чисельністю групою термінів, яка представляє християнський дискурс, є імена Пресвятої Богородиці, «людей Церкви» – духовних осіб, а також старозавітних святих, праотців, які вшановуються Православною та Католицькою Церквами як виконавці Божої волі у священній історії (понад п'ятдесят імен). До останніх належать імена Мойсея, Ноя і [царя] Давида. Близько шести разів згадується ім'я Богородиці, з яких половина – це згадки про присвячені їй ікони. Серед «людей Церкви» ми зустрічаємо імена святих, вшанованих Православною та Католицькою Церквами: апостолів Андрія [Первозванного] та Луки, Георгія/Юрія, Йоанна [Богослова], Миколая Мирлікійського (з Мир Лікійських), Касяна, Андрія Юродивого, Інни, Пінни, Римми, Кирила і Мефодія, єпископа Павлина [Милостивого]. Лише Католицькою Церквою матір Тереза з Калькутти вшанована як блаженна. Серед святих, чиє життя було пов'язано безпосередньої з Україною та стало значущою частиною її історії, – засновники Києво-Печерського монастиря Антоній і Феодосій (п'ять згадок), його монахи Нестор (шість згадок), Никон,

Ілля Муромець, а також князі Борис і Гліб, Київський православний митрополит Петро Могила. Жоден підручник не згадує про канонізацію Православною Церквою та визнання рівноапостольними княгині Ольги та князя Володимира, хоча й розповідає про їх діяльність.

Із вищих достойників Православної Церкви у підручниках названі імена Феофана Прокоповича, ректора Києво-Могилянської академії та архієпископа Великоновгородського та Великолуцького Російської Православної Церкви; Київського митрополита Рафаїла Заборовського; Єлисея Плетенецького, архімандрита Києво-Печерської лаври; а також Єпифанія, учня св. Андрія Юродивого. Із достойників УГКЦ/Унійної Церкви згадуються митрополит Андрей Шептицький; Касіян Сакович, ректор Київської братської школи, та єпископ Мелетій Смотрицький (зауважимо, що обидва були конвертитами з православ'я). Імена духовних осіб РКЦ – папи Римські Савеніан та Григорій XIII, головний зберігач Ватиканської бібліотеки Джузеппе Меццофанті, серед світських осіб – живописець Рафаель. Серед світських осіб, чия діяльність була подана у контексті історії Православної Церкви в Україні, – живописці ХІХ ст. Михайло Нестеров, Віктор Васнецов, Микола Глоба, Михайло Врубель, гравер ХVІІІ ст. Леонтій Тарасевич, перекладачі Біблії українською мовою

Іван Пулюй, Пантелеймон Куліш та Іван Нечуй-Левицький. Завдання, у яких згадуються ті чи інші «люди Церкви», практично відсутні – ми нарахували таких лише два. Одне з них запитує, що читачам відомо про матір Терезу з Калькутти, інше вимагає скласти уявний діалог із Нестором-літописцем.

Третя за чисельністю група термінів (близько сорока) називає чи описує складові частини сакральних споруд, їх внутрішню будову, начиння та оздоблення, предмети християнського культу в оселях. Це вівтар, притвор, іконостас, дзвіниця, бані, покуття, ікони (образи), мозаїки, фрески, кадильниця, хрест/хрести, мощі, ладан, келія і лампадка. З усіх термінів у підручниках можна знайти тлумачення лише двох останніх.

На четвертому місці за кількістю згадок (понад тридцять) – християнські святі книги, богослужбові, Життя святих, окремі молитви. Так, Біблія згадується в значенні самої святої книги – і як Біблія, і як Святе Письмо, і як видання, зокрема Острозька Біблія, видана Іваном Федоровим. У значенні окремих святих книг ми зустрічаємо терміни: Новий Завіт, Старий Завіт, Євангеліє, Євангеліє [від] Йоанна; у значенні рукописного чи друкованого видання – Остромирове Євангеліє та Апостол (виданий Іваном Федоровим). Богослужбові книги згадуються лише як такі. Серед Житій святих названі: «Життя святих»,

«Житіє Андрія Юродивого» авторства його учня Єпифанія, «Чтеніє про Бориса і Гліба» та «Житіє Феодосія» авторства Нестора-літописця. З молитов, окрім уже згаданих текстів, «Молитви про Божу мудрість» Андрея Шептицького та «Молитви серця» з неназваного молитовника, згадуються назви (подаємо, як в оригіналі) молитов: «Отче наш», «Богородице», «Вірую», «Ізбави нас од лукавого» [? – Т. Ш.] та «Костянтинова абеткова молитва».

Понад тридцять термінів називають святих, церковнослужителів та інших осіб, у той чи інший спосіб, пов'язаних із Церквою та її структурою. Святих називають терміни: святий, апостол, чудотворець, пророк; служителів Церкви: патріарх, митрополит, священик, монах/чернець, німецькі лицарі-хрестоносці, диякон, паламар, послушник, архімандрит, ігумен, місіонер; з Церквою загалом пов'язані – богослов, іконописець, титар/титарка. У тлумачному словнику подається значення слів: апостол, патріарх, пророцтво, диякон, місіонер, титар/титарка.

Понад тридцять згадок фіксують назви Бога: Бог (найбільша кількість згадок – близько двадцяти), Ісус Христос/Спаситель (вісім згадок), а також християнський Бог, Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Святий Дух, Господь Вседержитель, Пресвята Трійця (по одній-дві згадці).

Назви християнських свят згадуються близько тридцяти разів. На першому місці за кількістю згадок стоїть Великдень (Пасха) – десять згадок, на другому – Різдво – сім згадок, Покрова – три згадки, потім – Трійця, Благовіщення, Водохреща, Спаса, Святвечір та загальні назви: релігійні свята, храмовий празник (по одній-дві згадці). У тлумачному словнику зустрічається пояснення значення свята Трійці, в уже згадуваному тексті описується виникнення звичаю святкування свята Покрови Богородиці.

Два з усіх двадцяти двох завдань, віднесених до християнського дискурсу, стосуються звичаїв, пов'язаних зі святами. Це завдання скласти розповідь на тему «Святе Різдво. Коляда» та розповісти, що відомо про Великдень, як до нього готуються і святкують у родині. Звернімо увагу, що пропозиція учням розповісти, як святкують Великдень у їх родині, наперед припускає, що всі учні, не лише християни, але як мінімум, «помірковано практикуючі», тобто принаймні відзначають/ святкують Великдень.

Диспропорція між кількістю завдань, які стосуються християнських свят, та кількістю згадок про них пояснюється, по-перше, відносно незначною кількістю текстів про християнські свята (вісім із 70 усіх текстів дискурсу, тобто трохи більше 11%), по-друге, уже згадуваною значною увагою до язичницького (демонологічного чи т. зв.

народного) наповнення християнських свят у текстах язичницького дискурсу, які висвітлюють язичницькі традиції та повір'я, прив'язані до християнських свят.

Підручники містять двадцять згадок – у текстах чи окремих реченнях – про події та явища біблійної та християнської історії загалом, історії християнства в Україні. Серед останніх – десять згадок про хрещення Русі чи/і киян князем Володимиром, по одній – про хрещення самого Володимира у Херсонесі та Берестейську унію 1596 р. Серед подій загальноцерковної історії згадані: місіонерська діяльність братів Кирила і Мефодія, історія виникнення свята Покрови під час облоги Константинополя, діяльність інквізиції, календарна реформа папи Григорія XIII 1582 р. (по одній згадці). Серед сюжетів біблійної історії – створення світу та життя перших людей, історії з життя царя Соломона, зрада Іудою Христа.

Випадки використання та пояснення значення фразеологізмів, цитат, крилатих виразів і стійких зворотів зі Старого та Нового Завіту зустрічаємо у підручниках сімнадцять разів, п'ять разів – християнські привітання, побажання, прославлення: «З Різдвам!», «Христос воскрес!», «Осанна!», «З Богом!». Майже чверть завдань, пов'язаних із християнським дискурсом, звертається до біблійних фразем та фразеологізмів. Це прохання проілюструвати Божі заповіді;

співвіднести прислів'я з Божими заповідями; розповісти одну з відомих біблійних історій; записати фразеологізми біблійного походження з поясненням їх значення; розкрити значення фразеологізму «Фома невірний».

З підручників учні довідуються про шість ікон: Покрови Богородиці (дві згадки), Богородиці Оранти (чотири згадки), св. Георгія, св. Миколая («з Київського Подолу»), Мадонни авторства Рафаеля, а також храмові ікони загалом (по одній згадці про кожную). Ікони св. Миколая згадуються у трьох завданнях з вимогою пояснити, «у чому сила цього виду мистецтва» [*вочевидь, іконопису. – Т. Ш.*], розглянувши репродукцію ікони св. Миколая. Після розгляду репродукції з ликом Христа (яка іконою не є, як і зображення Мадонни з немовлям Рафаеля, але все ж була віднесена до цієї групи завдань) написати, хто на ній зображений.

Одинадцять термінів пов'язані з освітою: релігійна освіта, богослов'я, курс теології, богословський факультет, Києво-Могилянська академія, братські школи, Лаврська братська школа, єзуїтський коледж у Варшаві, Ватиканська бібліотека, семінарії. Значення слів семінарії і богослов'я пояснюється у тлумачних словниках.

З кількох згадок можна дізнатись про небесні сили: небесні сили загалом, ангелів, архангелів, архістратига Михаїла (значення слова архістратиг пояснено).

Християнського релігійного мистецтва стосуються згадки про церковну музику, духовні хоріві твори⁸⁴.

З-поміж Таїнств, без називання їх такими, у підручниках згадуються: хрещення, сповідь (подано тлумачення), Літургія під назвами «церковні відправи», «богослужіння».

Християнські аскетичні практики охоплюють такі терміни, як аскетизм (значення цього слова подано у тлумачному словнику), молитви, поклони, піст (сім згадок).

Серед переліку гріхів зустрічаємо згадки про сім смертних гріхів загалом, про гординю і неробство. Сюди ж можна віднести згадку про спокуси.

Запорожців описують фраземи «християнські сини» та «духовний батько Січі».

До жодної групи не віднесено наступні терміни, пов'язані з християнським дискурсом: віра, християнська віра, хрещений мир, життя (жити) по-християнському, свобода совісті, духовний, чудо, постриг, проповідь, віросповідання, догмат, канон, канонічність, обітниця, образ Божий, сан [священика, диякона], мафорій (риза; покривало на іконі), догма, духовна кар'єра, братства, конфесійний стиль (з

---

⁸⁴ Сюди ми не включили згадку про оперету Миколи Лисенка «Різдвяна ніч» з огляду на її демонологічний сюжет за повістю М. Гоголя «Ніч перед Різдом».

поясненням значення та прикладами), церковно-релігійне життя, стопи Богоматері Почаївської лаври. Тлумачні словники подають значення слів: духовний, догма, канон, канонічність, віросповідання. До жодної групи також не були віднесені фрази про християнську традицію імен (грецькі та старосврейські імена) та про благодійництво гетьмана Івана Мазепи щодо церков і монастирів.

Як бачимо, з перерахованих лексем, які пов'язані з християнським дискурсом, лише незначна частина опинилась у тлумачному словнику підручників. Не розкритими як у текстах, так і тлумачних словниках опинились такі поняття дискурсу, як Великдень, святий/святість, юродивий, смертні гріхи, спокуси, Апостол (у значенні книги, виданої Іваном Федоровим).

Із витлумачених у словниках понять некоректним є лише пояснення «сповіді»: «У православній і католицькій церквах обряд покаяння в гріхах перед священиком і відпущення ним цих гріхів [...]»⁸⁵ Проте як у католицизмі, так і в православ'ї, сповідь (покаяння) є, по-перше, не обрядом, але Таїнством, і, по-друге, Таїнством, яке відбувається не «перед священиком», але перед

---

⁸⁵ Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 221.

Богом у присутності священика⁸⁶. Тлумачення «смертних гріхів» із тексту за А. Коваль («Сім смертних гріхів – це найтяжчі гріхи, заздрощі, жадібність, розпуста, ненажерливість, гордощі, лінощі, злість, яких не можна спокутувати, і за них людина мусить вічно каратися у загробному житті.»)⁸⁷ можна віднести до казусу, який викликає питання, чи дане твердження взагалі належить до християнського дискурсу. Адже одними з ключових понять християнського вчення є відкупительна місія Христа та покаєння, без згадки про які наведена цитата у кращому випадку виглядає авторською «страшилкою». Незрозуміла також причина вживання слова «коледж» – англізованого варіанту латинської «колегії», чи «колегіуму», на позначення єзуїтської школи у Варшаві⁸⁸. В оповіді «Києво-Могилянська академія» (за книгою «Моя Україна: Подорож в історію» О. Богданової) наведена досить сумнівна оцінка

---

⁸⁶ Серафим Слобідський, протоієрей, Закон Божий. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2003. – Вид. 3-тє. – С. 506.

⁸⁷ Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 157.

⁸⁸ Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Рідна мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Загал. ред. М. І. Пентилюк. – К.: Освіта, 2008. – С. 30.

Академії: «Вона стала найкращим вищим навчальним закладом у Східній Європі.»⁸⁹

Якщо у випадку язичницького дискурсу ми бачимо тенденцію підручників до уникання алюзій до дискурсу християнського навіть у випадках, коли останній є цілком очевидний, то у християнському дискурсі зустрічаємо тенденцію до уникання будь-яких згадок про релігійний дискурс загалом. Інтерпретація марксистським історичним матеріалізмом явищ духовного життя та релігії в парадигмі «надбудови», а релігії та релігійності як форми культури, була успадкована сучасною українською національною історіографією⁹⁰ та гуманітаристикою загалом та, відповідно, знайшла своє відображення у підручниках з української мови. Так, жоден із текстів, присвячених біблійним сюжетам чи самій Біблії, не говорять про Біблію як про текст релігійний, джерело християнського Одкровення та християнської віри або, щонайменше, християнської етики та моралі. Нижче наведемо приклади текстів про Біблію з неназваних

---

⁸⁹ Бондаренко Н. В., Ярмолюк А. В. Українська мова: підручник для

8 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Освіта, 2008. – С. 90.

⁹⁰ Шевченко Т. Релігійний дискурс української радянської та національної історіографій: контраверсії спадкоємності // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 24. – С. 81-82.

календарів. У одному випадку Біблію представлено як своєрідну енциклопедію з різних галузей знань:

«Книга Книг – так часто називають Біблію. У Біблії вміщено відомості з різних галузей людського пізнання. Вона включає (поезія) і (драма) твори, (біографія) відомості та пророцтва. Тут ви знайдете все: (філософія) роздуми, (історія) оповіді, (право) та (гігієна) норми, (військо) повчання (З календаря).»⁹¹

У другому випадку Біблія постає «пам'яткою світової літератури» історичного характеру:

«Біблія – пам'ятка світової літератури. Вона складається зі Старого та Нового Заповітів [Так в оригіналі; коректна форма – «Завіт». – Т.Ш.]. у першій частині Біблії йдеться про створення світу та перших людей, життя пророків. Новий Заповіт охоплює чотири Євангелія та ще кілька книг. У Новому Заповіті розказано про народження, життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа. Книга книг також має у своєму складі молитви. Повний текст Біблії в Україні вперше видано друкарнею Києво-Печерської лаври 1758 р. (З календаря).»⁹²

---

⁹¹ Горошкіна О. М., Нікітіна А. В., Попова Л. О. Українська мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Знання, 2006. – С. 98-99.

⁹² Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Рідна мова: підручник для 8 класу... С. 117.

Зрозуміло, що Біблія є як пам'яткою світової літератури, так і своєрідною енциклопедією з різних галузей знань, проте ігнорування її основної характеристики – сакрального тексту – є більш, ніж дивним. Або ж, наприклад, Феофан Прокопович названий «великим філософом, письменником, дипломатом, просвітителем».⁹³ Ці визначення цілком слушні, але Прокопович був, насамперед, «людиною Церкви» – монахом, професором і ректором Києво-Могилянської академії, богословом, віце-президентом Святішого синоду, пізніше – єпископом Псковським і Нарвським, архієпископом Новгородським, проте ці факти у підручниках оминаються. Інший приклад, з Іваном Огієнком (митрополитом Іларіоном), наводився вище.

Водночас автори сучасних підручників відмовились від радянської антирелігійної парадигми – у текстах, присвячених опису міст, сіл, а також краєвидів, зазвичай містяться згадки про місцеві церкви, монастирі або щонайменше про їх бані⁹⁴. Більше того, до шкільного наративу не

---

⁹³ Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 185.

⁹⁴ Див, наприклад: Бондаренко Н. В., Ярмолюк А. В. Українська мова: підручник для 8 класу... С. 35, 68-69, 204-205; Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Рідна мова: підручник для 6 класу. – К.: Грамота, 2006. – 252; Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською

лише залучені тексти, які стосуються християнської релігії, але й дають їй однозначно позитивні оцінки, як-от:

«Величезне значення мало прийняття християнства. Воно підняло роль київської влади, стало тією могутньою силою, яка зміцнила державу та національну єдність, а ім'я «великого» князя обезсмертило в легендах, переказах, літописах, билинах, героїчних піснях.» (з оповіді Л. Гуцало «Князь Володимир»)⁹⁵.

Принагідно зауважимо, що постать самого князя явно модернізується і наділяється рисами політичного діяча якщо не ХІХ століття, то принаймні часів Романтизму: «Любов до Русі – головна рушійна сила енергії Володимира, джерело його доброчесності, мудрості, відвертості [...]»⁹⁶

Водночас зустрічаємо у підручниках відголос антикатолицької парадигми, притаманної як

мовою. – К.: Освіта, 2006. – С. 172-173; Горошкіна О. М., Нікітіна А. В.,

Попова Л. О. Українська мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Знання, 2006. – С. 113; Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. – К.: Генеза, 2008. – С. 195-196 тощо.

⁹⁵ Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 8-9.

⁹⁶ Там само. С. 8-9.

російській гуманітарній науці ХІХ ст., так і пізніше українській романтичній національній і українській радянській історіографії.⁹⁷ У тексті «Костянтин Острозький та його академія» (за М. Слабошпицьким) читаємо:

«На засіданнях сейму Речі Посполитої, захищаючи православну церкву, він [князь Костянтин Василь Острозький. – Т.Ш.] неодноразово вступав у конфлікт зі шляхтою і навіть королем. Різними способами спокушали його католики зректися «мужицької» віри, але він лишався вірним сином свого народу.»⁹⁸

Тенденційність такого зображення є очевидною на фоні відсутності у тексті жодних згадок про статус Острозького «некоронованого короля Русі» та його ініціатив об'єднатись із католиками в одній Церкві, що явно суперечить змальованій картині «нещасного» князя», регіонального культурного і релігійного діяча Волині, якого «спокушали» католики.

З іншого тексту, за М. Степаненком, ми довідуємось: «Але ні Люблінська, ні Берестейська унії, ні Андрусівська угода, ні укази Петра І та Катерини ІІ, ні Валуєвський циркуляр, ні Емський

---

⁹⁷ Шевченко Т. Релігійний дискурс української радянської та національної історіографії... С. 76-79.

⁹⁸ Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Рідна мова: підручник для 8 класу... С. 37.

указ не змогли знищити української мови.»⁹⁹ Звернімо увагу, що тут до одного логічного ряду потрапили: об'єднання держав (Польського королівства та Великого князівства Литовського – Люблінська унія 1569 р.), об'єднання Церков (приєднання православної Київської митрополії до Католицької Церкви – Берестейська унія 1596 р.), угода про припинення війни та поділ України (укладена між Московським царством і Річчю Посполитою – Андрусівське угода 1667 р.), неназвані укази проти української мови Петра I та Катерини II, Валуєвський циркуляр, Емський указ. При цьому ані Люблінська, ані Берестейська унії, ані Андрусівська угода не мали жодного відношення до «нищення української мови». Більше того, інкорпораційні привілеї Люблінської унії надали шляхті новоприєднаних «трьох руських воєводств» – Київського, Волинського і Брацлавського – гарантії збереження руської мови в судово-адміністративній практиці місцевих канцелярій та документах коронної канцелярії, адресованих відповідним органам цих регіонів¹⁰⁰.

---

⁹⁹ Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 4.

¹⁰⁰ Volumina legume: prawa, Konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone: [w 9 t.] / Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. / Comp. J. Ohryzko. – St. Petersburg:

Другий пункт Берестейських артикулів гарантував відправлення Літургії, обрядів та Таїнств «нашою мовою», тобто руською, двадцять сьомий – право вільно засновувати семінарії, школи та друкарні «грецької та слов'янської мови», інші артикули гарантували збереження календаря та інших складових візантійського обряду¹⁰¹.

Хоча правові акти Люблінської та Берестейської унії прямо гарантували збереження української мови, їх згадування у контексті «нищення української мови» було характерним прийомом пропагандистського радянського дискурсу. Так, радянські підручники «Історії Української РСР» 1960-1970-х рр. містять незмінний уривок: «Польські пани хотіли перетворити землі України в провінції шляхетської держави, позбавити український народ його мови і культури, нав'язавши йому чужу польську мову і католицьку віру.»¹⁰² Слід зауважити, що сучасні підручники з історії України, успадкувавши

Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – Vol. 2 (1550-1609). – P. 80-87.

¹⁰¹ Тимошенко Л. В. Артикули Берестейської унії 1596 р. Додаток: Артикули, що належать до з'єднання з Римською Церквою // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 29-33.

¹⁰² Дядиченко В., Лось Ф., Спицький В. Історія Української РСР: підручник для 7-8 класів восьмирічної школи. – К.: Радянська школа, 1963. – С. 21; Дядиченко В., Лось Ф. История Украинской ССР: Учебник для 7-8 классов / Пер. с укр. В. И. Лапия. – Изд. 9-е. – К.: Радянська школа, 1975. – С. 36.

радянську антикатолицьку парадигму, дослівно повторюють тези радянських авторів: «Рішення Люблінського сейму 1569 р. про підпорядкування українських земель владі польського короля та польських урядовців призвело до наступу на православну віру українців, їхню культуру та мову. Одночасно з польською державою цей наступ здійснювала католицька церква. Під їхнім тиском український народ зазнав «національної катастрофи».»¹⁰³

Так само Берестейську унію автори сучасних підручників з історії пов'язують із впровадженням цілеспрямованої політики католицизації та полонізації: «[...] після Берестейської унії польська шляхта планомірно і цілеспрямовано запроваджувала серед українського населення католицизм, забороняла вживати українську мову в установах та навчальних закладах.»¹⁰⁴ Відповідно, антикатолицька парадигма потрапила також до підручників з української мови.

Як і в випадку язичницького дискурсу, тексти та окремі речення християнського дискурсу говорять про християнську релігійну

---

¹⁰³ Струкевич О. К., Романюк І. М., Пірус Т. П. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Грамота, 2008. – С. 24.

¹⁰⁴ Див., наприклад: Швидько Г. К. Історія України, XVI – XVIII ст.: підручник для 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2008. – С. 115.

традицію відсторонено, залежно від контексту згадуючи про Київську Русь/Україну-Русь/Україну чи/і українців. Наприклад: «Спочатку школи на українських землях відкривали при монастирях і церквах.»¹⁰⁵ На відміну від язичницького дискурсу, у жодному тексті християнського дискурсу не було вжито концепт «наші предки». На нашу думку, це пов'язано з тим, що автори підручників не бачать потреби в актуалізації християнського дискурсу, вочевидь, вважаючи, що учні апріорі свідомі своєї причетності до нього. Більше того, зустрічаємо навіть явні приклади відстороненості від християнського дискурсу, як-от у безіменному тексті про Нестора-літописця: «Православні поклоняються іконам святого монаха Нестора в Києво-Печерській лаврі, Володимирському соборі в Києві, Почаївській лаврі (за А. Денисенком).»¹⁰⁶

У деяких випадках український народ чітко асоційовано з християнством та християнською традицією. Так, у безіменному тексті Г. Паламарчук про християнський піст висловлюється жаль щодо відлучення українців від християнських традицій (напевно, ідеться про роки радянської влади): «На жаль, більшість

---

¹⁰⁵ Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 94.

¹⁰⁶ Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 37.

українців, протягом тривалого часу відлучених від церкви, не пізнали на собі добродієного впливу християнського посту.»¹⁰⁷ В анонімному тексті про переклад Біблії українською Івана Пулюя сказано: «Вони [Іван Пулюй та Пантелеймон Куліш. – Т.Ш.] мріяли дати українському (народ) Біблію. Палкі патріоти твердо вірили, що народ, який має (Біблія) власною (мова), буде вічним і незнищеним.»¹⁰⁸ У тексті «Перлина українського бароко» (за А. Макаровим) зустрічаємо протиставлення концептів «наша земля» і «Божі храми» концепту «вороги», яке дозволяє читачеві опосередковано асоціювати себе, «нас», із християнським дискурсом: «Нашу землю розпинали вороги, а найперша запалена стріла нападників завжди летіла в бік Божого храму».¹⁰⁹ У вже згаданому тексті «Костянтин Острозький та його академія» говориться про підтримку «кращими синами України» церков та священиків без підкреслення приналежності братств до Церкви: «Кращі сини України організують при

---

¹⁰⁷ Там само. С. 175.

¹⁰⁸ Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Рідна мова: підручник для 6 класу... С. 100.

¹⁰⁹ Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Рідна мова: підручник для 8 класу... С. 110.

церквах братства, які всіма можливими засобами підтримують церкви й священиків.»¹¹⁰

Менш ясне асоціювання України та українського народу з християнською релігійною традицією бачимо в текстах про походження свята Покрови Пресвятої Богородиці (в оригіналі вжито нехарактерне «Святої Богородиці»¹¹¹), мозаїку Богородиці-Оранти в Софійському соборі та впровадження християнства в Київській Русі. Так, у першому випадку говориться:

«Свято було назване покровом, бо Діва Марія покрила людей своєю хусткою як оберегом. Ця легенда припала до душі українцям, тому що століттями земля наша страждала від чужоземних набігів. Божу Матір вважали своєю покровителькою запорожці, тому щорічно з великою урочистістю відзначали вони свято Покрови на Січі. (З календаря).»¹¹²

Також читаємо про свято Покрови:

«Покров Богоматері» – один із найулюбленіших сюжетів давнього українського мистецтва – стає особливо популярним у XVII-XVIII

---

¹¹⁰ Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Рідна мова: підручник для 8 класу... С. 36.

¹¹¹ Епітет «пресвята» (пор. гр. *παναγία* – «всесвята», яке використовують щодо Богородиці грецькі Церкви) вживається з огляду на вшанування Богородиці у православ'ї та католицизмі як найбільшої і найбільш шанованої святої.

¹¹² Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова: підручник для 6 класу... С. 139.

століттях. Саме тоді, у часи піднесення боротьби за національну незалежність, ідея покровительства Богоматері земним справам, її заступництва за людей перед небом стала привабливою і співзвучною народним почуттям, сприяла поширенню культу Покрови серед українського козацтва (за І. Паничем).»¹¹³

У третьому випадку про зображення Богородиці говориться: «Річ у тім, що Богородицю вважали захисницею Києва, як тоді казали, «непорушною стіною», крізь яку не могли перелетіти жодна ворожа стріла, жоден спис (за Д. Степовиком).»¹¹⁴

У третьому четвертому випадку про впровадження християнства написано:

«Введення християнства мало велике значення для київської Русі. Це підняло роль князівської влади і зміцнило державу. Спільні релігія і мова стали могутніми чинниками, які зміцнювали національну єдність. Грецька релігія прилучила русичів до давньої культури, дала правильне на той час пояснення світу, принесла нові форми й види мистецтва, сприяла

---

¹¹³ Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Рідна мова: підручник для 8 класу... С. 196.

¹¹⁴ Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Рідна мова: підручник для 8 класу... С. 40.

поширенню писемності й початків освіти. (За О. Мукомелою).»¹¹⁵

Однозначно позитивне тлумачення факту прийняття християнства та нейтральні чи позитивні конотації християнської релігійної традиції супроводжується залученням християнського дискурсу до дискурсу патріотичного. Так, наприклад, в окремих реченнях читаємо: ««Христос воскрес – воскресне й Україна», – ось заповіт, що йде від роду в рід (Р. Купчинський).»¹¹⁶; «1. Існує десять заповідей Божих, додаймо одинадцятку до них: «Люби народ свій і свою Вітчизну.» (А. Бортняк).»¹¹⁷ За межі християнського дискурсу виходить наведена в одному з підручників цитата з вірша Олега Ольжича «Незаномому воякові»: «1. О Нації, дужа і вічна, як Бог, – не це покоління хлопців [*Так у підручнику. В Ольжича – не «хлопців», а «холопів».* – Т. Ш.], – хто злото знеславить твоїх перемог при Корсуні і Конотопі. (З тв. Олега Ольжича).»¹¹⁸ Надання нації рис особи та особливої смислової значущості через вживання великої літери при її

---

¹¹⁵ Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова: підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Освіта, 2007. – С. 55.

¹¹⁶ Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 187.

¹¹⁷ Там само. С. 48.

¹¹⁸ Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Рідна мова: підручник для 8 класу... С. 238.

написанні, порівняння нації з Богом за величчю, вічністю та часом існування ілюструє поширене неоязичницьке розуміння нації націоналістами різних європейських країн міжвоєнної доби (вірш було написано 1935 р.), яке було запозичене сучасними підручниками української мови¹¹⁹.

---

¹¹⁹ Принагідно зауважимо, що згаданий мотив для поезії О. Ольжича загалом нехарактерний (див. його вірші «Монастир», «Страшний суд», «Муки св. Катерини», «Молитва», «Бог ясний між людьми ходить»). Абсолютизація цінності нації та її тлумачення як найвищого критерію моралі та світогляду в ідеології українського інтегрального націоналізму було у міжвоєнний період предметом критики єпископату Греко-Католицької Церкви. Одним із найзатятіших критиків був єпископ Григорій Хомишин, який 1932 р. дав таку оцінку вивищенню нації: «Правдивій [...] любові свого народу різко противиться націоналізм, видумка послідніх часів, що ставить нарід як найвищого суверена, детронізує абсолютний авторитет Бога, нехтує незломні засади об'явленої надприродної віри [...]» (Хомишин Г. Українська проблема. Написав для духовної і світської інтелігенції українського народу Григорій Хомишин Станиславівський єпископ. – Станиславів, 1932. – С. 8. Див. також: Зайцев О., Беген О., Стефанів В., Націоналізм і Релігія. Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки). – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. – 384 с.) 1937 р. в енцикліці «Mit brennender Sorge», зверненій до духовенства та вірних Німеччини, папа Пій XI зазначив несумісність християнської віри з піднесенням раси, нації, держави чи форми правління понад належне їм місце та їх обожнення аж до ідолопоклонства. Розуміння ж безсмертя як колективного збереження на землі своєї нації протягом нескінченного проміжку часу енцикліка затаврувала як таке, що спотворює одне з фундаментальних понять християнської віри та підриває основи

Найчастіше цитованим джерелом текстів християнського дискурсу у підручниках виступає Біблія (десять текстів). На другому місці за кількістю згадок – тексти Михайла Слабошпицького (у підручниках містяться п'ять текстів із зазначенням його авторства), на третьому – Дмитра Степовика (три тексти) і матері Терези з Калькутти (два тексти). Текстів інших авторів – по одному. Це художні тексти (вірші та уривки з художніх творів) У. Самчука, В. Малика, О. Гончара, О. Лупія, І. Манжури; науково-популярні Є. Кирилюка, О. Пономарева, О. Мукомели, С. Висоцького, А. Макарова, А. Скрипника, О. Богданової; публіцистичні Є Сверстюка, Є. Колодійчука, Н. Перської, Л. Семаки, Л. Орел та інших. Ще десять текстів – анонімні, біля яких зазначені назви видань, із яких тексти були запозичені: «журнал» (чотири тексти), «довідник» (три тексти), по одному тексту – з «календаря», «путівника», «молитовника» і «підручника» (в усіх випадках без зазначення конкретних назв).

релігійного світогляду. (Див.: Pius XI. Enzyklika «Mit brennender Sorge an die Erzbischöfe und Bischöfe Deutschlands und die anderen Oberhirten, die in Frieden und Gemeinschaft mit dem Apostolischen Stuhl leben, über die Lage der Katholischen Kirche im Deutschen Reich» vom 14. März 1937

http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_14031937_mit-brennender-sorge_ge.html (станом 28.09.2014))

Джерела із зазначеними назвами - «Цікаве. Дивовижне. Таємниче» та Інтернет-сайт «Сім чудес України».

3. Язичницький та християнський дискурси у візуальних джерелах

Фотоілюстрації, пов'язані з язичницьким та християнським дискурсами, представлені репродукціями живопису та графіки, ікон, скульптур, пам'ятників та архітектурних пам'яток – храмів і монастирів.

До язичницького дискурсу ми віднесли вісім ілюстрацій із 82 обраних нами для аналізу візуальних джерел. Це зображення Збруцького ідола, старовинних українських рушників, писанок, витинанок, вінків, а також репродукції картин В. Васнецова «Зустріч Олега з волхвом», О. Макаренка «Свято Івана Купала».

Отже, якщо співвідношення текстів язичницького і християнського дискурсів складає 76:70 на користь дискурсу язичницького, то співвідношення фотоілюстрацій складає 8:74 на користь дискурсу християнського. Використання лише кількох ілюстрацій, пов'язаних із язичницьким дискурсом, можна пояснити незначною кількістю історичних пам'яток дохристиянської доби, які збереглися до наших днів, на відміну від пам'яток християнської доби. Адже найбільше текстів християнського дискурсу присвячено соборам, церквам і монастирям, а поза

текстами найчастіше згадуються саме ці християнські святині. Проте з методологічної точки зору пропорційна невідповідність кількості фотоілюстрацій язичницького дискурсу кількості текстів цього дискурсу навряд чи виправдана.

Як і у випадку словесних джерел, найбільша кількість візуальних джерел, пов'язаних із тематикою християнства (майже три чверті), представляє християнські храми і монастирі: Софійський собор у Києві (сім зображень: шість фотокарток та репродукція картини Г. Лукомського «Свята Софія. Дахи»), Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори, Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові (п'ять фотокарток), Києво-Печерську лавру (п'ять зображень: репродукції картин Л. Мітченко «Осінь», С. Позняка «Печерська лавра» та ще однієї неназваного автора, два фото), Почаївську лавру на Тернопільщині (три зображення: одне фото лаврської дзвіниці та дві фоторепродукції картини Т. Шевченка «Почаївська лавра з півдня»); по одному-два зображення інших церков і монастирів: церкви колишнього домініканського монастиря у Тернополі (фото), будинку неназваного колишнього монастиря у Дрогобичі (фото), церкви св. Олександра у Києві (листівка 1914 р. з її зображенням та репродукція картини Т. Шевченка «Костьол у Києві»), куполи київських та львівських

церков (картина Л. Жоголь «Київ», Ю. Шульги), церкви св. Миколая на Аскольдовій Могилі у Києві (репродукції картини Т. Шевченка «Аскольдова могила»), Видубецького монастиря у Києві (фото), решток муру Софійського монастиря у Києві – брами митрополита Заборовського (репродукція картини Г. Лукомського «Брама Заборовського взимку»), Андріївської церкви у Києві (фото), Братського монастиря у Києві (літографія), монастиря-фортеці у Міжгір'ї на Рівненщині (фото), неназваної церкви на Кіровоградщині (фото), собору св. Володимира та пам'ятника князеві Володимирі Великому у Херсонесі (фото), Свято-Миколаївського монастиря у Полтаві (репродукція однойменної картини Т. Шевченка), собору св. Юра у Львові (фото), церкви св. Юрія у Дрогобичі (фото та репродукція однойменної картини, автор – М. Козачук), Тригірського монастиря на Житомирщині (репродукція однойменної картини Л. Шелудька), неназваної церкви у с. Васищеве на Харківщині (фото та репродукція картини С. Васильківського «Село Васищеве»), фрески Мікеланджело «Сивіла Дельфійська» в Сікстинській капелі (фото), внутрішнього оздоблення неназваного храму на Львівщині (фото), церковних куполів (гравюра В. Карася), неназваних церков і монастирів (фото та фоторепродукція картини С. Васильківського «Монастир. Пейзаж»), а також церков на схемі-

малюнку забудови міської ділянки та малюнку із зображенням козаків.

Отже, як і у випадку окремих згадок про християнські святині у текстах та окремих реченнях, у візуальних джерелах за кількістю згадок лідирують київські храми та монастирі (двадцять дві фотоілюстрації, тобто 40% від усіх фотоілюстрацій із зображенням храмів та монастирів проти майже 50% у групі словесних джерел), після них ідуть чернігівські. Християнські пам'ятки інших регіонів представлені спорадично, і охоплюють Крим, Полтаву, Харківщину, Житомирщину, Львів та Львівщину, Рівненщину, Тернопільщину, поза межами України – Ватикан. Римо-католицькі сакральні споруди представлені церквою св. Олександра у Києві та (колишньою) домініканською [Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії] у Тернополі, за межами України – Сікстинською капелою у Ватикані. Присутність першої церкви (фотоілюстрації з нею є лише в одному підручнику)¹²⁰, вочевидь, можна пояснити її зображенням на картині Т. Шевченка, другої – її теперішньою приналежністю до УГКЦ. Як і у випадку словесних джерел, у візуальних джерелах

---

¹²⁰ Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Рідна мова: підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Зодіак-ЕКО, 2007.

С. 80, 81.

також відсутні згадки про приналежність храмів до тієї чи іншої конфесії.

На другому місці за кількістю зображень на фотоілюстраціях після християнських святинь ідуть зображення «людей Церкви», зокрема святих (чотирнадцять, тобто 16% від усіх візуальних джерел християнського дискурсу): Нестора-літописця (п'ять зображень: репродукції однойменних гравюри Л. Тарасевича, скульптури М. Анатокольського та картини Г. Синиці), по одному зображенню – св. Юрія Змієборця (ікона на склі ХІХ ст.), св. Миколая (ікона ХІХ ст.), Київського митрополита Петра Могили (портрет), матері Терези з Калькутти (фото), князя Володимира Великого (фото пам'ятника у Києві), митрополита Іларіона (Івана Огієнка) (фото), Мелетія Смотрицького та Єлисея Плетенецького (репродукції портретів), літописець у чернечій рясі (репродукція гравюри Г. Якутовича). Одне зображення представляє Христа – репродукція картини Ю. Боднара «Я – світло світу [...]».

Решта зображень представляють ангелів (репродукція картини М. Врубеля «Ангел з кадилом і свічкою»), текст Євангелія (фото сторінки), священника (репродукція картини А. Антонюка «Вчителю, хто ми?»), а також традиції святкування християнських свят Різдва (репродукція картини Ф. Гуменюка «Нова радість стала», малюнок із зображенням родини за

святковим столом на Святвечір) та Великодня (малюнок, який представляє людей із пасками на фоні церкви).

4. Висновки

У підручниках української мови тексти язичницького дискурсу незначно переважають за кількістю тексти дискурсу християнського, проте, серед речень, словосполучень та фразем поза текстами переважають за кількістю та різноманіттям ті, що пов'язані із християнським дискурсом.

Майже три чверті текстів язичницького дискурсу дають приблизне уявлення про релігійну суть язичництва – це тексти про повір'я і вірування, міфічні та магічні уявлення давніх українців (не рахуючи оповідей про модерну містифікацію – «Велесову книгу»). Натомість тексти, фраземи та окремі речення християнського дискурсу скеровані переважно на зовнішню, обрядову частину християнської духовної та культурної спадщини. Так, лише сакральним спорудам присвячена понад чверть текстів та більше третини речень і фразем. Лише два тексти складені на основі Нового Завіту – тексти про зраду Іудою Христа (із журналу). Проте вони ідентичні, розміщені у підручниках для 8 класу тих самих авторів, один із яких призначений для шкіл з українською мовою навчання, а інший – з

російською¹²¹, та й не розкривають зміст християнського вчення. В окремих текстах ми можемо зустріти опис добрих учинків християн (як-от кілька оповідей про лікаря Агапіта, матір Терезу з Калькутти) чи їх діяльність на користь освіти, культури і т.п. (оповіді про Нестора, Алімпія, митрополита Петра Могили, Памво Беринду, Кирила і Мефодія та ін.), але вони не подані в контексті християнського вчення. Єдиним винятком є вже згадуване завдання в одному з підручників для 9 класу про Божі заповіді, де учням пропонується співвіднести українські прислів'я із заповідями, які наказують шанувати батьків, не красти, не називати Боже ім'я марно та не свідчити неправдиво проти ближнього¹²². Алюзія до християнства (а не, наприклад, до юдаїзму) видна тут у поданій перед завданням репродукції картини Ю. Боднара «Я – світло світу [...]» із зображенням лику Христа¹²³.

Нагадаймо, що згідно з програмою, підручники мали би містити «тексти з виразним

---

¹²¹ Заболотний О. В., Заболотний В. В. Рідна мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2008. – С. 215-216; Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. – К.: Генеза, 2008. – С. 227.

¹²² Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Українська мова: підручник для 9 класу... С. 54.

¹²³ Там само. С. 54.

виховним спрямуванням», які б формували морально-етичні переконання учнів¹²⁴. Поза тим, що підручники дають щонайменше туманне уявлення про морально-етичні основи християнського вчення, вони не використовують виховний потенціал християнства. Натомість навчальний матеріал цілком успішно вирішує завдання формування патріотичних переконань, представляючи у розміщених текстах, як того вимагає програма, здобутки «створеної українським народом оригінальної і яскравої культури, відображеної в міфології, традиціях і звичаях, усній народній творчості, у творах красного письменства, а також акумульованої в перекладних літературних творах культур інших народів»¹²⁵. Це, у свою чергу, сприяє формуванню української етнічної ідентичності.

Тексти язичницького дискурсу, які на позір присвячені християнським святам та дням вшанування святих, містять язичницьке смислове наповнення – опис та пояснення язичницьких обрядів, вірувань, уявлень тощо, які супроводжували ці свята в Україні. При цьому практично в усіх текстах цього типу відсутні згадки про християнський зміст самих назв свят, що заплутує розуміння їх суті, створюючи враження

---

¹²⁴ Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів... С. 7.

¹²⁵ Там само.

язичницького смислового наповнення християнських свят як єдиноможливої норми. Заплутує розуміння дискурсів також вживання понять «святині» та «обереги» у контексті емпірично наявної реальності, а не магічних уявлень предків українців, що можна пояснити магічним світоглядом авторів текстів чи цитат. Присутність же у підручниках такого роду дискурсів і понять свідчить про «нечутливість» їх авторів до меж християнського та язичницького дискурсів. Причиною може бути формування основ релігійної ідентичності авторів підручників за радянських часів, до 1980-х рр. включно, коли, за визначенням вчених, світогляд та релігійна поведінка більшості віруючих православних і греко-католиків (меншою мірою представників інших християнських конфесій) в Україні зазнавала впливів язичницьких вірувань. Більше того, нерідко саме язичницькі елементи слугували основою релігійності номінальних християн та займали в їх свідомості більше місця, ніж християнські уявлення¹²⁶.

---

¹²⁶ Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К.: Інститут історії України, 2009. – С. 188. Детальніше див. розділ «Язичницькі світоглядні елементи у віруваннях і традиціях українського народу»: Там само. С. 161-188.

Тексти та окремі речення обох дискурсів говорять про язичницьку та християнську релігійні традиції відсторонено, майже без винятку, у третій особі (зазвичай, множини). У текстах, де описуються краєвиди міст, сіл, окремих місцевостей, як правило, ми знайдемо згадки про місцеві церкви, монастирі/бані церков, монастирів. На відміну від язичницького дискурсу, у жодному тексті християнського дискурсу не було вжито концепт «наші предки», покликаний актуалізувати причетність учнів до язичницьких релігійних та культурних традицій давніх українців як спадщини своїх предків. Відсутність концепту «наші предки» в історичних текстах християнського дискурсу, вочевидь, викликана відсутністю потреби актуалізувати християнський дискурс, з яким, на думку авторів підручників, учні мають асоціювати себе наперед. Підтвердженням цього може бути присутність лише незначної частини специфічних християнських релігійних термінів у тлумачних словниках, розміщених наприкінці підручників. Проте хибність погляду на християнський дискурс як на апріорі зрозумілий видно у неадаптованих, хибних тлумаченнях понять і фактів дискурсу і, тим більше, у смисловому змішанні понять язичницького та християнського дискурсів у текстах.

В оповідах християнського дискурсу ми зустрічаємо уникнення будь-яких алюзій до релігії, характерне для марксистського історичного матеріалізму, який релігію та релігійність зводив до форм культури. Також бачимо у підручниках відголос радянської антикатолицької парадигми, притаманної і сучасним шкільним підручникам з історії. Проте, на відміну від радянської атеїстичної парадигми, сучасні підручники висловлюють однозначно позитивне або, щонайменше, нейтральне ставлення до християнства, залучаючи християнський дискурс до формування дискурсу патріотичного.

Серед візуальних джерел ілюстрації християнського дискурсу переважають ілюстрації язичницького у співвідношенні 8:74, при цьому кількість текстів обох дискурсів приблизно однакова, що, відповідно, ставить під питання методологічну виправданість такої диспропорції. Як і у випадку словесних джерел, візуальні джерела, пов'язані із християнством, представляють переважно храми та монастирі.

Письмова та візуальна присутність на сторінках підручників церков та монастирів характеризується києвоцентричністю – близько половини усіх письмових згадок та зображень присвячені київським православним святиням. Східна та Центральна Україна представлена

храмами та монастирями УПЦ різних конфесій, Західна – УГКЦ та УПЦ різних конфесій.

Три згадки римо-католицьких церков та монастирів в Україні прив'язані до «українського» контексту: в одному випадку – зображення на картині Т. Шевченка (церква св. Олександра у Києві), в іншому – теперішня приналежність храму до УГКЦ, хоча й не зазначена авторами (колишня домініканська церква у Тернополі), у третьому – відношення до історії родини князів Острозьких – патронів Православної Церкви ранньомодерної України (домініканський монастир у Львові). Відсутність інших римо-католицьких святинь України, і насамперед Львова як одного з головних центрів РКЦ, може бути пояснена уже згадуваною антикатолицькою парадигмою. Інакше незрозуміле ігнорування, наприклад, таких важливих об'єктів РКЦ релігійного та історичного значення, як-от Латинського кафедрального собору Успіння Пресвятої Діви Марії у Львові, пам'ятки сакральної архітектури XIV-XVIII ст.; львівської єзуїтських церкви св. Апостолів Петра і Павла та колегії XVI ст., перших пам'яток барокової архітектури у Львові; бернардинських церкви св. Андрія та монастирського комплексу XV ст., система фортифікації якого була довгий час форпостом східних кордонів міста. Оборонні функції виконували грандіозні будівлі домініканських монастирів у Кам'янці-

Подільському та Летичеві, босих кармелітів у Бердичеві, єзуїтів та домініканців у Вінниці XVII ст. тощо. Безумовно, не йдеться про необхідність включення до змісту підручників згадок про всі перераховані пам'ятки. Проте цілком очевидною є потреба виправити диспропорцію між згадками храмів та монастирів: столичними та регіональними, православними та інших християнських конфесій, відповідно до їх сакральної та історичної значущості в історії України та/чи певного регіону.

Вивчені нами словесні та візуальні джерела сприяють формуванню як язичницької (міфологічно-магічної), так і християнської ідентичностей. Формування релігійної ідентичності виступає «побічним продуктом» виконання програмних завдань формувати патріотичні та морально-етичні переконання¹²⁷. Так, когнітивний компонент язичницької релігійної ідентичності учнів формується через розповіді про язичницькі традиції, вірування та світогляд давніх українців-«наших предків», які поклонялись деревам і багатьом богам. Навчальний матеріал підручників, зокрема, через вживання понять «святині» та «обереги» як сакральних цінностей у магічному розумінні та

---

¹²⁷ Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів... С. 7.

емпірично наявної реальності, формує в учнів комплекс міфологічних та магічних уявлень. Історична пам'ять язичництва відображена у незначній кількості текстів, як-от присвячених, історичним пам'яткам: Збруцькому ідолу, скіфським бабам, та фальсифікату «Велесова книга».

Використання концепту «наші предки» у текстах язичницького дискурсу демонструє приналежність сучасників-читачів до язичництва як власної релігійної групи і членства в ній через «наших предків», формуючи в такий спосіб афективний компонент релігійної ідентичності учнів через актуалізацію відчуття їхньої причетності до язичницького дискурсу та язичницької релігійної ідентичності як успадкованого релігійного та культурного надбання «наших предків». При цьому язичницька ідентичність доповнена християнськими компонентами, які виступають свого роду формами, наповненими язичницьким змістом. Це, наприклад, християнські свята та дні вшанування святих із язичницьким змістовним наповненням (обрядами і традиціями, віруваннями); Христос та святі як персонажі апокрифів, які діють у магічній та/чи міфологічній парадигмі.

На відміну від компонентів язичницької ідентичності, представлених у підручниках, головними когнітивним компонентом

християнської ідентичності виступає не комплекс уявлень про віру та традиції релігійної культури, але сформовані на їх підставі диференціюючі ознаки, головними з яких є предмети матеріальної культури – храми та монастирі, а також історична пам'ять, традиції, культурна спадщина християнства, представлена, у першу чергу, діяльністю «людей Церкви». В жодному тексті християнського дискурсу не вживається концепт «ми – християни» чи «наші предки – християни», натомість у трьох випадках учні могли безпосередньо асоціювати українців/український народ/кращих синів України із християнством та християнською традицією та опосередковано – «нас» та «нашу землю» з Божим храмом (християнством). Відповідно, формування афективного компоненту християнської релігійної ідентичності залежить, насамперед, від відчуття самими учнями приналежності до християнської релігійної спільноти, оскільки підручники прямо не пов'язують особисту приналежність читача до християнської релігійної та/чи культурної традиції. Позитивне ставлення до християнства розкривається в оповіді про політичні та економічні переваги хрещення Київської Русі. Водночас у картині християнської ідентичності присутній розкол на чітко не окреслені православну та католицьку ідентичності, який виявляється у проявах антикатолицької парадигми

в словесних джерелах та майже повному ігноруванні римо-католицьких сакральних пам'яток у візуальних джерелах.

Загалом підручники досить еkleктично представляють компоненти як християнської, так і язичницької ідентичностей; не враховують специфіки історичного та сучасного розвитку християнства, його релігійної та культурної традиції, яка не представлена лише самим православ'ям, та уникають релігійного дискурсу як такого. Тексти практично повністю ігнорують християнське вчення та/чи його прояви як основу когнітивного компоненту християнської ідентичності, втрачаючи можливість реалізувати повною мірою соціокультурну змістовну навчальної програми, покликану формувати в учнів етично-моральні норми та цінності.

Використані джерела

Підручники для 4 класу

1. Вашуленко М. С., Дубовик С. Г., Мельничайко О. І., Скуратівський Л. В. Рідна мова: підручник для 4 класу / Наук. ред. М. С. Вашуленко. – К.: Освіта, 2004. – Ч.І. – 128 с., Ч. ІІ. – 126 с.
2. Хорошковська О. Н., Воскресенська Н. О., Свашенко А. О. Українська мова: Мова і мовлення. Правопис: Підручник для 4 класу загальноосвітніх шкіл з російською мовою навчання. – К.: Промінь, 2004. – 144 с.

Підручники для 5 класу

1. Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Українська мова: підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Грамота, 2013. – 296 с.
2. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова. 5 клас: підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2013. – 256 с.
3. Глазова О. П. Українська мова: підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Освіта, 2013.– 272 с.

4. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. – К.: Генеза, 2013. – 257 с.
5. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова: підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. – К.: Освіта, 2013. – 240 с.
6. Бондаренко Н. В., Ярмолюк А. В. Українська мова: підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Освіта, 2005. – 272 с.

Підручники для 6 класу

1. Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Рідна мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Загал. ред. М. І. Пентилюк. – К.: Освіта, 2006. – 272 с.
2. Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Рідна мова: підручник для 6 класу. – К.: Грамота, 2006. – 296 с.
3. Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Рідна мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Педагогічна преса, 2006. – 288 с.

4. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Освіта, 2006. – 208 с.
5. Бондаренко Н. В., Ярмолюк А. В. Українська мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Освіта, 2006. – 240 с.
6. Горошкіна О. М., Нікітіна А. В., Попова Л. О. Українська мова: підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Знання, 2006. – 240 с.

Підручники для 7 класу

1. Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Рідна мова: підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Зодіак-ЕКО, 2007. – 288 с.
2. Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Рідна мова: підручник для 7 класу. – К.: Грамота, 2007. – 296 с.
3. Ющук І. П. Рідна мова: підручник для 7 класу. – К.: Арт-Освіта, 2004. – 288 с.
4. Бондаренко Н. В., Ярмолюк А. В. Українська мова: підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Освіта, 2007. – 265 с.

5. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова: підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Освіта, 2007. – 240 с.

Підручники для 8 класу

1. Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Рідна мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Зодіак-ЕКО, 2008. – 260 с.

2. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Рідна мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2008. – 240 с.

3. Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Рідна мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Загал. ред. М. І. Пентилюк. – К.: Освіта, 2008. – 272 с.

4. Бондаренко Н. В., Ярмолюк А. В. Українська мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Освіта, 2008. – 336 с.

5. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою. – К.: Освіта, 2008. – 272 с.

6. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. – К.: Генеза, 2008. – 248 с.

Підручники для 9 класу

1. Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т. Українська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Грамота, 2009. – 304 с.

2. Глазова О. П., Кузнецов Ю. В. Українська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Зодіак-ЕКО, 2009. – 112 с.

3. Пентилюк М. І., Гайдаєнко І. В., Ляшкевич А. І., Омельчук С. А. Українська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою / Загал. ред. М. І. Пентилюк. – К.: Освіта, 2009. – 336 с.

4. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. – К.: Генеза, 2009. – 232 с.

З огляду на наявність значної кількості текстів, які становили інтерес для нашого дослідження, були використані також *матеріали для державної підсумкової атестації з української мови 2012 і 2013 рр. для 4 класу*:

1. Пономарьова К. І., Гайова Л. А. Збірник завдань для державної підсумкової атестації з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою: 4-й клас. – К.: Центр навчально-методичної літератури, 2013. – 96 с.
2. Шост Н. Б. Готуємося до державної підсумкової атестації. Українська мова. Підсумкові контрольні роботи. 4 клас. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 96 с.